

QARABAĞ

REAL TARİX • FAKTLAR • SƏNƏDLƏR

**Azərbaycan xalqının
ümummilli lideri
HEYDƏR ƏLİYEVİN
əziz xatirəsinə**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur*

A24
257612 - B160.

BAKİ - 2009

Az. 2009
1829

YAQUB MAHMUDOV, KƏRİM ŞÜKÜROV

QARABAĞ

Real tarix, faktlar, sənədlər

84612

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

«TƏHSİL» NƏŞRİYYATI
BAKİ – 2009

84612

(10-6 2HF.5) + X911.3

Baş məsləhətçi: *Eldar Əhməd oğlu Mahmudov*
Məsləhətçilər: *Ataxan Əvəz oğlu Paşayev*
Fərhad Hüseyn oğlu Vahabov
Nəşir: *Bəhrüz Həsən oğlu Axundov*

Q 21 Yaqub Mikayil oğlu Mahmudov, Kərim Kərəm oğlu Şükürov.
Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: «Təhsil», 2009.
144 səh.

Kitabda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın tarixi yığcam şəkildə şərh olunur. Müəlliflər ilk mənbələrə əsaslanaraq əsərdə ən qədim zamanlardan yaşadığımız günlərdəki Qarabağın tarixini bütöv halda əks etdirmişlər. Həmin mövzu ilə bağlı tarixi həqiqətləri bilmək istəyənlər üçün dəyərli mənbə olan bu kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müəllif hüquqları qorunur. Nəşriyyatın və müəlliflərin icazəsi olmadan bu kitabı və ya onun hər hansı bir hissəsini çap etdirmək, surətini çıxarmaq və yaymaq qadağandır!

Q 4702060204 2009
053
ISBN 9952-423-00-4

© «TƏHSİL», 2009

ÖN SÖZ

Yaşadığımız dövrdə insanlıq ümumi problemlərlə yanaşı, yeni – daha ağır bəla ilə üz-üzə qalmışdır. Bu bəlanın adı terrorizmdir. Terrorizm bu gün dünyanı narahat edən ən ağır problemə çevrilmişdir. Son illərin dəhşətli terror aktları göstərdi ki, bu bəla bütün ölkələr və xalqlar üçün, hətta ən böyük dövlətlərdən ötrü də eyni dərəcədə təhlükəlidir. Azərbaycanın bu bəlaya mənasibəti birmənalı və qatidir: biz hər cür zoraklıq aktının – terrorun, soyqırımlarının, separatçı ekstremizmin, etnik toqquşmaların, haqsız qan tökülməsinin öləyhinəyik. Azərbaycan antiterror alyansına ilk qoşulan ölkələrdən biridir.

Terrorun, soyqırımlarının, separatçı ekstremizmin doğurduğu dəhşətli faciələr bizim xalqımıza yaxşı tanışdır. Azərbaycan xalqı terrora, soyqırımlara, zorakı deportasiyalara ən çox məruz qalmış xalqlardan biridir. Artıq 200 ildir ki, xalqımız faciələrlə dolu bir tarix yaşayır. Bu qanlı tarix XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının erməniləri kütləvi surətdə İran və Türkiyədən bizim torpaqlarımıza köçürdüyü vaxtdan başlanmışdır.

Əsrlər boyunca Şimalda Cənubun, Şərqlə Qərbin qovuşduğu müxtəlif sivilizasiyaların, etnosların, dillərin, dinlərin qarşılıqlı təsir nəticəsində qədim və zəngin mədəniyyət yaratmış xalqımız özünəməxsus tolerantlıq, başqa xalqlara, mədəniyyətlərə dözümlülük, humanizm, mərhəmət ənənələrinə sadıq qalaraq gələcək ermənilərə də öz torpaqlarında yer verdi. Ölkəmizdə ermənilərin sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqisi üçün hər cür şərait yaradıldı.

Lakin çox keçmədən, «Böyük Ermənistan» xülyası ilə zaharlanmış erməni millətçi-terrorçu dairələri xarici havadarlarına arxalanaraq köçüb yaşadıkları Azərbaycan torpaqlarında özlərinə dövlət yaratmaq niyyətinə düşdülər. Köçürülüb gətirilmiş ermənilər üçün Azərbaycan torpaqlarında əvvəlcə «Erməni vilayəti» yaradıldı. Bunun ardınca xaricdən onur cür dəstək alan silahlı erməni terrorçu-öldürmə dəstələri Qərbi Azərbaycan torpaqlarını onun yerli sakinləri olan azərbaycanlılardan «tomizləməyə» başladılar. 1905-ci ildə Azərbaycan xalqına qarşı dəhşətli soyqırımı həyata keçirildi. Birinci Dünya müharibəsi illərində (1914–1918) böyük dövlətlərdən yardım alan erməni-dəşnak silahlı dəstələri, qabaqcıdan hazırlanmış plana uyğun olaraq, bütün Azərbaycan torpaqlarında yerli türk-müsləman əhaliyə qarşı yenidən dəhşətli soyqırımları həyata keçirdilər. Yüz minlərlə azərbaycanlı, o cümlədən uşaqlar, qadınlar, qocalar məhv edildi. Saysız-hesabsız yaşayış məntəqələrimiz, tarixi abidələrimiz yerli-yekən olundu. Soyqırımlardan canını salamat qurtarmış soydaşlarımız bütün dünyaya səpələndilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, mərhəmətli xalqımız yenə güzəştə getdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Cənubi Qafqazda əmin-amanlığa nail olmaq, erməni-dəşnak terror dəstələrinin törətdikləri qanlı qırğınlara son qoymaq məqsədi ilə, 1918-ci il mayın 29-da keçmiş Azərbaycan dövlətinin – İrəvan xanlığının paytaxtı olmuş İrəvan şəhərini ermənilərə güzəştə getdi. Beləliklə, 1918-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında – keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində

Ermonistan Respublikası yaradıldı. Bununla, faktiki olaraq, Azərbaycan torpaqlarında İrovan şəhərini və onun ətraflarını əhatə edən erməni dövləti yaradılmış oldu.

Lakin erməni millətçi-ekstremist dairələri bununla da kifayətlənmədilər. Onlar sovet-bolşevik rejiminin havadarlığından istifadə edərək, Qərbi Azərbaycanın azərbaycanlı əhalisinə qarşı yenidən və dəfələrlə dəhşətli soyqırımları, deportasiyalar həyata keçirdilər. 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycanda etnik təmizləmə başa çatdırıldı. Bu gün, bir zamanlar əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar olan və tarixən azərbaycanlılara məxsus olan Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermonistan Respublikasında) artıq azərbaycanlılar yaşamır.

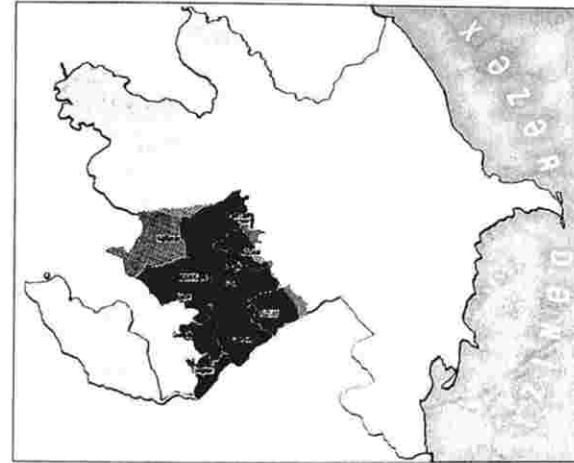
Dünyamızın qloballaşma və inteqrasiya şəraitində qarşılıqlı anlaşmaya, dostluğa, global sabitliyə və əmin-amanlığa doğru irəlilədiyi müasir şəraitdə Ermonistan və onun müdafiəsi etdiyi erməni separatçı-terrorçu dairələri Cənubi Qafqazda yeni gərginlik ocağı yaratdılar. Sovet İttifaqının dağıldığı dövrdə yaranmış şəraitdən istifadə edən Ermonistan Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibəyə başladı. Erməni silahlı qüvvələri ölkəmizin içərilərini soxularaq, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonlar daxil olmaqla, Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çoxunu işğal etdilər. Bir milyondan çox azərbaycanlı öz vətəninə döğmə yurd-yuvalarından didərgin düşdü və məcburi qaçqına, köçkünə çevrildi. Ermonistan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında «Dağlıq Qarabağ respublikası» adlanan tanınmamış separatçı-terrorçu rejim yaratdı. Azərbaycanın nəzarətindən kənar qalmış bu terrorçu rejimin ərazisi hazırda narkotik bitkilərin becərildiyi, narkotik maddələrin Avropaya ötürüldüyü, çirkli pulların yuyulduğu və digər qeyri-legal əməliyyatların həyata keçirildiyi beynəlxalq cinayət yuvasına çevrilmişdir.

Dünya birliyinə daxil olan ölkələrin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı haqqında beynəlxalq qanunlara, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bu münəqişə barədə müvafiq qətnamələrinə, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının, habelə digər beynəlxalq təşkilatların qərarlarına baxmayaraq, Ermonistan öz hərbi qüvvələrini işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından çıxarmır. Əksinə, işğal etdiyi torpaqların guya tarixən onun özünə məxsus olması barədə saxta informasiyalar yayır. Hətta Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürməkdən də çəkinmir.

Düşünürəm ki, oxuculara təqdim olunan bu kitab Ermonistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münəqişəsi ilə tanış olmaq istəyən hər kəsdə həm bu problemin tarixi kökləri, həm də Qarabağın əsl tarixi barədə real təsəvvür yaradacaqdır. Ən qədim zamanlardan yaşadığımız günlərədək Qarabağın yığcam tarixini əhatə edən «Qarabağ» kitabı təkzibolunmaz arxiv sənədlərinə və digər ilk mənbələrə əsaslanan real tarixdir. Bu tarix uydurmaların deyil, haqiqətin tarixidir. Kitabla olunan arxiv sənədləri, xəritələr əsərin dəyərini daha da artırır. «Qarabağ» kitabı yaşadığımız dünyada terrorun insanlıq üçün nə qədər böyük fəlakət olduğuna diqqəti cəlb edir və bütün insanları bu ümumi bolaya qarşı birləşməyə, fəal mübarizə aparmağa çağırır. İnanıram ki, xoş məramla yazılan bu əsər onu oxuyanlarda terrora, soyqırımlara, separatçı ekstremizmə, ümumiyyətlə, hər cür zorakılığa, vəhşilik aktlarına və onu törədənələrə nifrəti daha da artıracaq, humanizm, mərhəmət və dostluq ideallarının şər üzərində qələbə ümidini gücləndirəcəkdir.

Xanım Məhriban ƏLİYEVƏ,

*Millət vəkili, Heydər Əliyev fondunun və
Azərbaycan Mədəniyyət fondunun Prezidenti,
YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri*

1. QARABAĞ: ETİMOLOGİYASI, ƏRAZISI VƏ SƏRHƏDLƏRİ

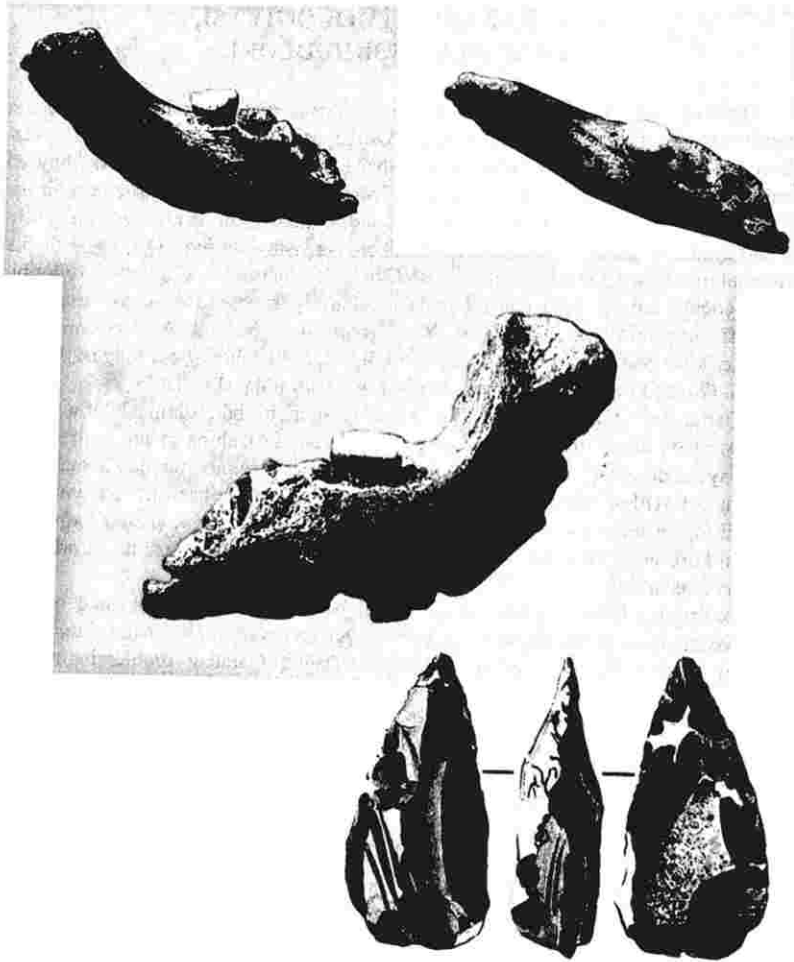
Qarabağ Azərbaycanın ən qədim tarixi vilayətlərindən biridir. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın adı Azərbaycan dilindəki «qara» və «bağ» sözlərindən əmələ gəlmişdir. «Qara» və «bağ» sözlərinin birləşməsi Azərbaycan xalqının özü qədim tarixə malikdir. Dünyanın hər yerində bu sözlərin birləşməsinin Azərbaycanın konkret ərazisinə aid edilməsi də danılmaz həqiqətdir. Azərbaycan xalqının öz doğma torpağının bir parçasına verdiyi «Qarabağ» adı ilk mənbələrdə hələ 1300 il bundan əvvəl (VII əsrdə!) işlənmişdir.¹ Qarabağ üvəllər bir tarixi-coğrafi anlayış kimi konkret məkanı bildirmiş, sonra isə Azərbaycanın geniş coğrafi ərazisinə aid edilmişdir. Yeri gəlmişkən, bu hal Azərbaycan üçün xarakterikdir: Naxçıvan şəhəri-Naxçıvan bölgəsi, Şəki şəhəri-Şəki bölgəsi, Gəncə şəhəri-Gəncə bölgəsi, Lənkəran şəhəri-Lənkəran bölgəsi və i.ə.²

«Qarabağ»ın Azərbaycanın konkret bir vilayətinin, bir bölgəsinin adı kimi formalaşması tarixi onun etimologiyasının daha elmi şəkildə izahına imkan verir. Çünki Azərbaycan dilində (həmçinin başqa türk dillərində) «qara»nın rəngdən başqa «sıx», «qalın», «böyük», «tünd» və başqa mənaları da vardır.³ Bu baxımdan, «Qarabağ» termini «qara bağ», yəni «böyük bağ», «sıx bağ», «qalın bağ», «səfalı bağ» və s. mənaları kəsb edir.⁴ Beləliklə, Qarabağın özü kimi «Qarabağ» sözü də Azərbaycan xalqına məxsusdur.

Qarabağdan bəhs edərkən qarşıya əvvəl belə bir sual çıxır: Qarabağ haradır, Azərbaycanın hansı ərazilərini əhatə edir? Bu sualın cavabı bu gün daha aktualdır və erməni separatçıları tərəfindən törədilmiş «Dağlıq Qarabağ problemi»nin dərk edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qoyulmuş suala cavab üçün ilk mənbəyə müraciət edək. Vaxtı ilə bu ərazini əhatə edən Azərbaycan dövlətinin – Qarabağ xanlığının vəziri olmuş *Mirzə Camal Cavanşir** özünün «Qarabağ tarixi» (1847) əsərində bu məsələdən bəhs edərkən yazır: «*Qədim tarix kitablarının yazdığına görə* (kursiv bizimdir-Y.M.K.Ş.) Qarabağ vilayətinin sərhədləri belodir: *cənub tərəfdən* Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər-Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddil və Dəmirçi-Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahi ilə Krasnı most, yəni Qızıl körpü adlandırlırlar. *Şərq tərəfdən* Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. *Şimal tərəfdən* Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər – Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır. *Qərb tərəfdən* Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır».⁵

Rusiya işğalı və müstəmləkəçiliyinin ilk dövründə Qarabağın ərazisi və sərhədlərinin belə dəqiq təsvir edilməsi onunla izah olunur ki, 1) bu faktı bilavasitə Qarabağın

* Mirzə Camal Cavanşir (1775-1853) – istisən Qarabağdan olan məşhur Azərbaycan tarixçisi. «Qarabağ-namə» müəlliflərindən biri.

Azərbaycanın dünya əhəmiyyətli tarixi abidəsi olan Azix mağara-düşərgəsinə (paleolit dövrü) tapılan Azixantropun (Azix adamı) çənə sümüyü və əmək alətləri. Azix mağarası hazırda ermənilər tərəfindən işğal edilmiş Füzuli rayonu ərazisindədir.

idarəsilə məşğul olan dövlət adamı yazır, başqa sözlə, həmin fakt rəsmi sənədlərə əsaslanan rəsmi sözdür, Rusiyanın xidmətində olan dövlət adamının rəsmi sözüdür; 2) digər tərəfdən, bu fakt yalnız reallığa, təcrübəyə əsaslanmaqla qalmayıb, ilk mənbələrlə də sübut olunur. Mirzə Camalın mövqeyinin doğruluğunu göstərmək üçün *qədim tarix kitablarına istinad etməsi* təsadüfi deyil. Göründüyü kimi, siyasi-coğrafi məkan olaraq, tarixdə həmişə «Dağlıq Qarabağ» deyil, bütöv halda, yəni Qarabağın bütün ərazisini – dağlarını, düzənlərini əhatə edən ümumi bir «Qarabağ» anlayışı olmuşdur. Başqa sözlə, «Dağlıq Qarabağ» anlayışı çox sonraların «məhsuludur», separatçılıq niyyəti ilə Qarabağın bir hissəsinə verilmiş addır. Adicə məntiq də bunu sübut edir: **əgər Dağlıq Qarabağ varsa, deməli, düzən və ya aran Qarabağ da var!** Reallıq da belədir: bu gün Azərbaycanda həm **Dağlıq Qarabağ** var, həm də **Aran Qarabağ** (yəni **düzən Qarabağ**)! Özü də həm **düzən (aran)**, həm də **dağlıq** Qarabağ həmişə, bütün tarixi dövrlərdə bir xalqın – Azərbaycan xalqının vətəni olmuşdur, dilində «qara» və «bağ» sözləri olan xalqın! Azərbaycan xalqının yüzlərlə ən qədim, ən nadir folklor nümunələri, musiqi inciləri məhz Qarabağda yaranmışdır, Qarabağla bağlıdır.

2. QARABAĞ ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN XANLIQLAR DÖVRÜNƏDƏK

2.1. Ərəb xilafətinədək

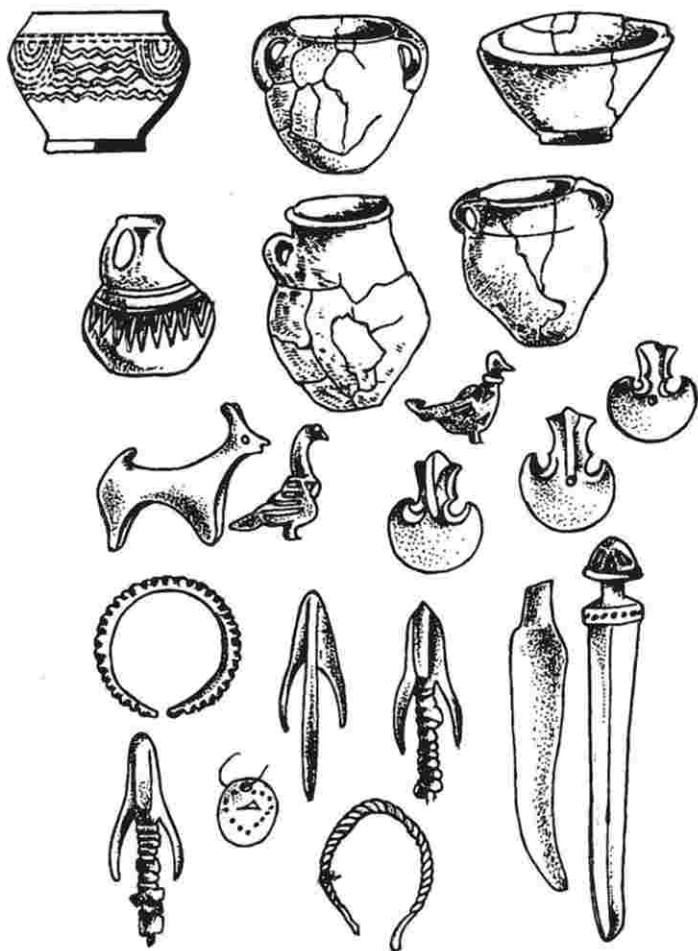
Qarabağ təkcə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, dünyanın da ən qədim tarixə malik olan diyarlarındanıdır. Bu ərazidəki Azix mağarasında ən qədim insanların yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Bu yaşayış məskəni Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın, Aralıq dənizi hövzəsi və Şərqi Afrika ilə birlikdə insanlığın ilk vətənlərindən biri olduğunu sübut edir. Azix mağarasının tədqiqatçısı, Azərbaycan alimi M.Hüseynov yazırdı: «Azixdə öyrənilmiş çay daşı alətləri mədəniyyətləri, Şərqi Afrikanın Olduvay mədəniyyəti* kompleksini ilə yaxınlıq təşkil edir. Eyni zamanda, alətlərin hazırlanmasında fərqli cəhətlər də vardır ki, bu da, Azixin alt təbəqələrindən aşkar olunmuş əmək alətlərini *Quruçay mədəniyyəti* (kursiv bizimdir – Y.M., K.Ş.) adlandırmaq imkanı vermişdir... *Quruçay mədəniyyətinin yaşı isə 1 milyon 200 min ildən də qədimlərə aid edilə bilər*».⁶

1968-ci ildə Azix mağarasının **aşöl**** təbəqəsindən **Azix adamı – azixantrop** adlandırılan insanın çənə sümüyü tapılmışdır. Azix adamının 350–400 min il əvvəl yaşadığı güman olunur. Qarabağda **Mustye***** mədəniyyəti daha çox Tağlar mağarası ilə təmsil olunmuşdur.⁷ Qarabağın arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinin davam etdirilməsi

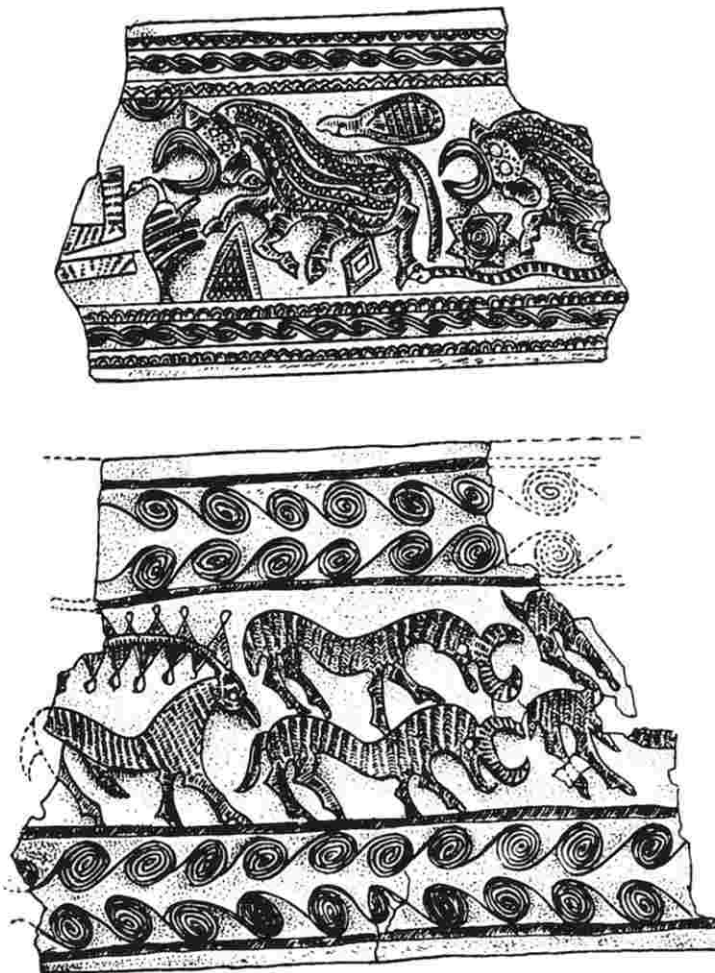
* Olduvay (Oldoway) – Şimali Tanzaniyada dəre. Arxeoloqlar buradan 2 mln. il yaşı olan qədim insan qalıqları tapmışlar.

**Fransada Amyen şəhərinin kənan (Saint-Acheul). Avropa və Asiyada ilk paleolit dövrü abidəsi

*** Fransada mağara adı (Le Moustier). Orta paleolit dövrü abidəsi

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri. Son tunc – ilk dəmir dövrü
(e.ə. XIII–VII əsrlər)

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri.
Son tunc – ilk dəmir dövrü (e.ə. XIII–VII əsrlər)

burada daş dövrünün **mezolit** və **eneolit** dövrlərinin də geniş inkişaf etmiş olduğunu müəyyənləşdirə bilər. **Eneolit** (e.ə. VI–IV minilliklər), **tunc** və **ilk dəmir** dövrlərində (e.ə. IV minilliyin sonu – I minilliyin əvvəli) Qarabağın həyatında böyük dəyişikliklər baş vermişdir.⁹ Son tunc və ilk dəmir dövrü (e.ə. XIII–VII əsrlər) **Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti** adı almışdır. Bu dövrə aid Xocalı qəbiristanlığı arxeoloji abidəsindən üstündə Aşşur (Assuriya)* hökmdarı Adadnirariyə aid mixi yazı olan **əqiq muncuq** tapılmışdır. Bu və digər tapıntılar bölgənin Yaxın Şərqlə iqtisadi və mədəni əlaqələrini təsdiq edir.⁹

Təsərrüfat və mədəni həyatın inkişafı ilə yanaşı, etno-siyasi proseslər də davam edir. Azərbaycanın cənubunda qüdrətli **Manna dövləti** (e.ə. IX–VI əsrlər) meydana gəlir. Manna Assuriya və Urartu** ilə mübarizədə müstəqilliyini qorumağa nail olur. Şimali Azərbaycan torpaqları, o cümlədən Qarabağ ərazisi Urartunun işğallarından kənar qalır. **Bu dövrdə, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda (Zaqafqaziyada) erməni etnosu yox idi.** Çox sanballı tədqiqatçılar, kollektiv monoqrafiyanın müəllifləri Zaqafqaziyanın siyasi tarixindən bəhs edərkən vahid fikir söyləyirlər: **Urartunun əsas ərazisi SSRİ-nin sərhədlərindən kənar yerdə yerləşirdi. Qədim dövrdə və orta əsrlərdə ermənilərin kompakt yaşadığı ərazi də indiki Ermənistan SSR-in hüdudlarından uzaqda idi.**¹⁰ Urartu dövlətinin varlığına son qoyan **Midiya dövləti** (e.ə. 672–550) zamanı vəziyyət dəyişdi. Midiya cənub-şərqi Zaqafqaziyanı özünə tabe etdi. Bu vəziyyət **Əhəmənilər dövründə** da (e.ə. 550–330) davam etmişdir.

Makedoniyalı İsgəndər (e.ə.336–323) Əhəməni dövlətini dağıtdıqdan sonra Azərbaycanın şimalında siyasi proseslər yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bunun nəticəsi idi ki, Makedoniyalı İsgəndərin qısa müddətli hakimiyyətindən sonra, onun ölümü ilə imperiyası parçalandıqda Azərbaycanın cənubunda **Atropatena**, şimalında isə **Albaniya dövlətləri** yarandı. **(Son dövrlərdə Azərbaycan tarixçiləri Atropatena-şünaslıq və Albaniyaşünaslıq yeni elmi əsərlərlə zənginləşdirmiş, uzun zaman erməni müəllifləri tərəfindən qəsdən saxtalaşdırılmış olan bu dövrün elmi əsaslarla aşdırılmasına böyük töhfələr vermişlər. Onları burada xüsusi olaraq sadalamağa ehtiyac görmədik – Y.M., K.Ş.)** E.ə. IV əsrdə və sonralar Atropatena Azərbaycanın şimalında da ərazilərə malik idi və bu zaman Qarabağ ərazisinə daxil olan torpaqların bir hissəsi həmin Azərbaycan dövlətinə tabe idi (**bax: əlavə I, səh. 110**). Atropatena ilə eyni zamanda yaranmış Albaniya dövləti təxminən e.ə. IV–e. VIII əsrlərində mövcud olaraq, 1200 ilə yaxın dövr ərzində Azərbaycan tarixində böyük rol oynadı. Albaniya sərhədlərini genişləndirərək bütün Qarabağ ərazisini əhatə etdi və bu dövlət Qarabağı öz tərkibində qoruyub saxlamaq üçün misilsiz mübarizə apardı və bəzi istisnalara buna nail ola bildi. F.Məmmədovanın Albaniya dövlətinin, o cümlədən

* Aşşur (Assuriya) Şimali Mesopotamiyada qədim dövlət. E.ə. VIII əsrin ikinci – VII əsrin birinci yarısında qüdrətli vaxtına çatmışdı. E.ə. 605-ci ildə Midiya və Babil tərəfindən varlığına son qoyulmuşdur. I Adadnirari e.ə. 1307–1275-ci illərdə hökmranlıq etmişdir.

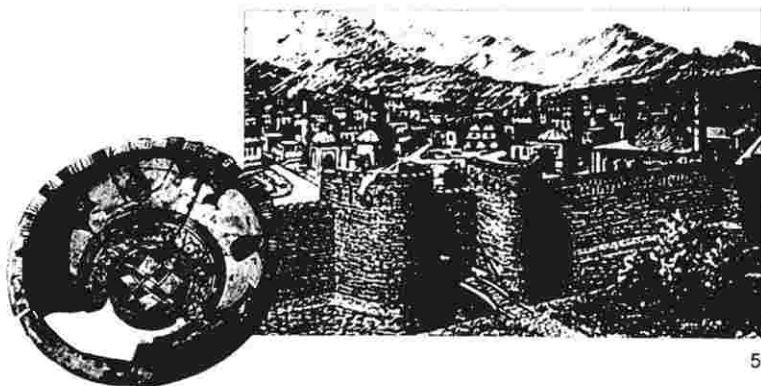
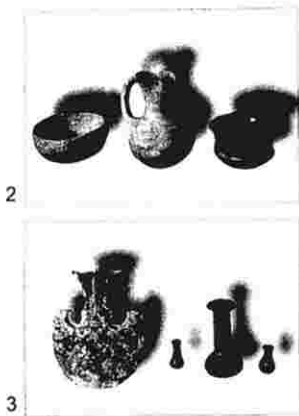
** E.ə. IX–VI əsrlərdə mövcud olmuş qədim dövlət. E.ə. VI əsrdə Midiyalılar onun varlığına son qoydular.

Azərbaycan Albaniya dövlətində zərb olunan pullar (b.e.ə. III – b.e. I əsrləri):

1, 4, 5, 6 – Tetradraxmalar, gümüş; 2–Drahmalar (ilkin zərb), gümüş;
3–Drahma (son zərb), gümüş; 7–Aureus, qızıl.

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

1, 2, 3, 4 — Qarabağın ən qədim şəhərlərindən biri, «Arranın anası» adlandırılan Bərdə şəhərinə dair arxeoloji materiallar; 5 — Qarabağın məşhur orta əsr şəhəri Beyləqanın görünüşü (rəsm)

onun tərkib hissəsi olan əyalətlərin (Sakasena, Otena – Uti, Orxistena – Arsax*, Araksena və s.) ərazisi və sərhədlərini tarixi dinamikada əks etdirdiyi 6 xəritəsi də bu fikri təkrar olunmaz surətdə təsdiq edir. (Həmin xəritələrdən biri burada verilir – *bax: əlavə 2, səh. III*).

Qarabağ Azərbaycan Albaniya dövlətinə məxsus olduğu kimi, burada yaşayan etnoslar – uti, sovdey, qarqar və başqaları da alban tayfaları idilər.

Ermənilərin ilk dəfə Cənubi Qafqazda (Zaqafqaziya) peyda olmaları təxminən e.ə. II əsrdən sonralara təsadüf edir. Onların regiona daxil olması ilə yerli dövlətlərə və xalqlara qarşı təcavüzkar fəaliyyətləri də başlanır. Bu dövrdə ermənilər Kiçik Asiyanın şərqindəki erməni çarlığını qondarma «Böyük Ermənistan» adlandırır və köçüb məskən saldıqları bütün əraziləri erməni torpaqları elan etməyə cəhd edirlər. Roma imperiyasının e.ə. 66-cı ildə II Tiqrani darmadağın etməsi ilə uydurma «Böyük Ermənistan» əfsanəsi puça çıxır, onlar Romanın vassalına çevrilir. Bu vəziyyət IV əsrdə davam edir. Belə olduğu halda, ermənilərin Albaniyanın tarixi torpaqlarını Ermənistanın tərkib hissəsi kimi qələmə verməsi heç bir elmi-tarixi əsasa malik deyil. Halbuki, ermənilərdən fərqli olaraq Azərbaycan–Albaniya dövləti müstəqil siyasət yeritməkdə davam edirdi və Qarabağın tarixi vilayətləri onun tərkibinə daxil idi. Tədqiqatçının yazdığına görə, «mənbələrin tədqiqi və I–IV əsrlərdəki gərçəkliklərin öyrənilməsi bizi əmin edir ki, Albaniyanın cənub sərhədi Araz çayı boyunca keçmişdir».¹¹

Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu və burada ən qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif türk etnoslarının yaşadığını Azərbaycan və ümumtürk şifahi xalq ədəbiyyatının möhtəşəm abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları da sübut edir. Dədə Qorqud dastanları VI–VII əsrlərdə Qarabağ da daxil olmaqla bütün Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Göyçə gölü hövzəsində yayılmışdır. Bu qiymətli xalq qəhrəmanlıq eposunun təsdiq etdiyi kimi, bəzi oğuz qəhrəmanları hətta Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) hüzuruna gedərək onun özü ilə də görüşmüşlər. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1453–1478) göstərişi ilə yazılmış məşhur «Oğuznamədə» (Əbu Bəkr Tehraninin 1470-ci ildə yazdığı «Kitabi-Diyarbəkrriyyə»sində) Göyçə dənizi yaylaqlarının və Qarabağın qədim oğuz türklərinə məxsus olduğu, oğuz türklərinin soykökündə duran Oğuz Xaqanın Göyçə dənizi ətrafında dəfn olunduğu, Bayandur Xaqanın isə Qarabağda, Göyçə dənizi yaylaqlarında yaşadığı və orada da dəfn olunduğu göstərilir.¹²

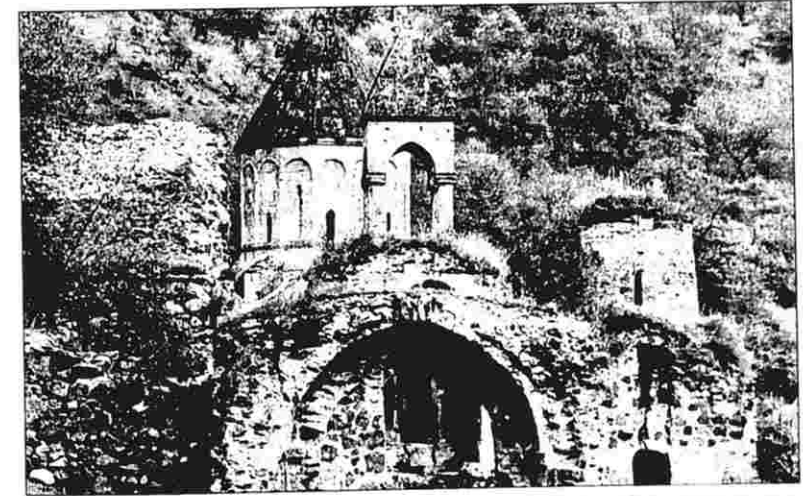
* Arsax, həmçinin Albaniya dövrünə aid digər toponimlər (Sakasena, Sakan, Saki // Şəki və s.) qədim türk tayfalarından biri olan saklarla bağlıdır. Arsax, Arsak, Ərsak «ər» («igid», «kişi») və «sak» sözlərindən ümumi gəlməklə, qədim türk dillərində «ər sak» – «igid sak» və ya «sak igidi», «kişi sak» və ya «sak kişisi» mənasındadır. Bu barədə bax, həmçinin Seyidov M.Ə. – Qarabağ–Arsax–Apuar toponiminin etimologiyası haqqında qeydlər // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1983, s.150. Cəfərov C. – Arsaq sözünün etimologiyası // Qarabağ dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2002, s. 41.

2.2. Qarabağ Ərəb xilafəti dövründə. Arsaxda qriqorianlaşdırma və erməniləşdirməyə dair

Qarabağın tarixində əsas dəyişikliklər Ərəb xilafətinin işğalları və bunun nəticəsində Albaniya dövlətinin aradan qaldırılması ilə baş verir. Ərəb işğallarına-dək Qarabağın tarixi əhalisi etnik baxımdan eyni kökdən, yəni Azərbaycan-Albaniya kökündən olduğu halda, bu dövrdə Ərəb xilafətinin Azərbaycanla bağlı yeritdiyi faciəli siyasət nəticəsində vilayətin dağlıq hissəsində ermənilərin dini üstünlüyünün təmin edilməsi, zaman keçdikcə etnik sahədə də özünü göstərdi: Albaniyanın tarixi Arsax bölgəsi əhalisinin əvvəlcə qriqorianlaşdırılmasına, bunun ardınca da erməniləşdirilməsinə başlandı. *Azərbaycanın bu bölgəsində qriqorianlaşdırma və erməniləşdirmə proseslərinin səbəbləri, gedişi və erməni-xilafət əməkdaşlığının mahiyyəti və b. problemlər, onun tarixi ədəbiyyatda necə əks olunması məsələləri akad. Z. Bünyadov* tərəfindən xüsusi olaraq tədqiq edilmişdir.*¹¹ Təbii ki, qriqorianlaşdırmaya nisbətən erməniləşdirmə uzun proses olmalı idi və həqiqətən də, bu belə oldu. Ona görə də Z. Bünyadov akad. *S.T. Yeremyanın** «VII əsrdən (qəti olaraq VIII əsrin əvvəllərindən) Alban kilsəsinə erməni kilsəsinin bir hissəsi kimi baxılırdı» və bu zaman Arran vilayətindən Sünik, Arsax, Uti və başqalarının erməniləşdirilməsini iddia edən fikrinə etiraz edərək yazır: «İki müxtəlif anlayış olan erməniləşdirmə və qriqorianlaşdırma anlayışlarının qarışdırılması diqqəti cəlb edir. Bu yerdə erməni kilsəsinin köməyi ilə Arran əhalisinin yalnız qriqorianlaşdırılmasından danışıla bilər. S.T. Yeremyanın bu barədəki nöqteyi-nəzəri o qədər də doğru deyildir, çünki Arran vilayətində Sünik vilayəti və Arsaxın xeyli hissəsi XII əsrin əvvəllərinə yaxın erməniləşdirilmişdir».*¹⁴

Bu fikir (həm də akad. S.T. Yeremyanın gəldiyi nəticə!) bir daha təsdiq edir ki, Qarabağın bu hissəsində yaşayan əhali əvvəldən erməni olmamış, əksinə, yerli Azərbaycan-alban tayfaları olmuşlar və sonradan erməniləşdirilmişlər, daha doğrusu, əvvəlcə qriqorianlaşdırılmış, sonra isə erməniləşdirilmişlər.

Populyasiyanın etnogenezi və onun qarşılıqlı əlaqəsi haqqında informasiya verən və müasir elmi nailiyyətlərə əsaslanan odontoloji tədqiqatlar da bunu sübut edir.¹⁵ Heç də təsadüfi deyil ki, Ərəb xilafəti parçalandıqdan sonra Albaniyanın həmin ərazisində Sünik və Arsax-Xaçın knyazlıqları yarandı. «XII əsrin sonlarına yaxın Sünik padşahlığı dağıldı, buradakı hakim sülalə 1166-cı ildən knyaz Qriqorun və Smbatın ölümü ilə kəsilmiş oldu. XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində Arsax ərazisində təşəkkül tapan Xaçın knyazlığı *I.A. Orbelinin**** sözləri ilə desək, «qədim Albaniyanın bir hissəsi» idi»¹⁶. Beləliklə, tamamilə təbii ki, Ərəb xilafəti dağılarkən onun ərazisində dirçələn yerli dövlətlər içərisində heç bir erməni dövləti olmamışdır. Bu da, Azər-

1 – Dünya əhəmiyyətli Azərbaycan Alban Gencəsar monastiri. 1238-ci il. Ermənilər tərəfindən işğal olunmuş Kəlbəcər rayonunun Vangli kəndindədir; 2 – Dünya əhəmiyyətli Azərbaycan Alban Xudavəng monastiri. XIII-XVII əsrlər. Kəlbəcər rayonunda, Tartar çayının sahilindədir.

* Ziya Bünyadov (1923-1997) – şorqşunas, AMEA-nın akademiki

** S.T. Yeremyan (1908) – tarixçi, Ermənistan EA-nın akademiki

*** I.A. Orbeli (1887-1961) – şorqşunas, SSRİ EA-nın akademiki, Ermənistan EA-nın akademiki və onun ilk prezidenti, Ermitajın direktoru olmuşdur.

baycandan və Gürcüstandan fərqli olaraq, Cənubi Qafqazda ermənilərin, ümumiyyətlə, dövlətçilik tarixinə malik olmadıqlarını sübut edir.

Bu proseslərin baş verdiyi IX–XIII əsrin əvvəlləri, xüsusilə Sacilər–Atabəylər–Şirvanşahlar dövrü bütün Cənubi Qafqazda Azərbaycanın qüdrətinin daha da artdığı bir dövr idi. Sacilər və Atabəylər faktik olaraq Azərbaycanın tarixi torpaqlarını siyasi cəhətdən birləşdirmişdilər.¹⁷ Keçmiş Albaniya ərazisində yaranmış Xaçın knyazlığı Mehranilər nəslinə* mənsub olan *Həsən Cəlalın* dövründə (1215–1261) yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Təsadüfi deyil ki, dövrün narrativ və epigrafiq abidələrində o, «Xaçın ölkələri knyazı», «Xaçın və Arsax ölkələrinin əzəmətli knyazı» titulları ilə yanaşı, «Albaniya hökmdarı» titulu ilə də anılır. Başqa sözlə, Həsən Cəlalın bütün titulları Azərbaycan–Albaniya tarixinə məxsusdur. Onun zamanında Alban memarlığının ön mühüm incilərindən biri olan *Gəncəsər monastırı* tikildi¹⁸.

2.3. Qarabağ Azərbaycan siyasi həyatının mərkəzlərindən biri kimi

(XIII–XVIII əsrin 40-cı illəri)

Monqolların birinci yürüşü zamanı (1220–1222) zəifləmiş Atabəylər dövlətinə son qoyan *Xarəzmşah Cəlaləddin* Azərbaycanda hökmranlığı zamanı (1225–1231) Qarabağ da onun hakimiyyəti altında idi.

Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın işğalının başa çatması ilə (1231–1239) Qarabağ digər Azərbaycan torpaqları kimi *Ali monqol xaqanlığının* (1239–1256), sonra isə *Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin* (1256–1357) tərkibində idi. Qarabağın bu dövr tarixi haqqında məlumat nisbətən daha əhatəlidir və daha yaxşı öyrənilmişdir¹⁹. Həmin dövrdə «Qara» və «bağ» söz birləşməsi – «Qarabağ», artıq, konkret coğrafi əraziyə şamil edilir. *V. Piriye*v yazır: «*Arran Qarabağ*» adı ilk dəfə *Rəşid əd-Dinin*** «Came et-təvrix» əsərində 1284-cü il hadisələrinin şərhində əlaqədar xatırlanır. Bu dövrdə Qarabağ Arranın daxilində dağlıq və dağətəyi torpaqları birləşdirən vahid ərazidən ibarət idi.²⁰ XIII–XIV əsrlərdə Qarabağ Hülakülər dövlətinin siyasi tarixində mühüm rol oynayır. *V. Piriye*v qeyd edir ki, «Monqol hökmdarlarının daima Qarabağda qışlamaları bir sıra dövlət səviyyəli hadisələrin burada baş verməsinə səbəb olmuşdur. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, monqol hökmdarlarından ikisi (Qazan xan*** və Arpa xan****) səltənət taxtına Qarabağda çıxmış, ikisi isə (Arqun xan***** və Əbu Səid*****) Qarabağda vəfat etmişdir.²¹ XIII–XIV əsrlərdə də Qarabağ Azərbaycan torpağı idi və onun əhalisi də azərbaycanlılardan ibarət idi (*baş: əlavə 3, səh. 112*).

* Azərbaycan Albaniya dövlətində hökmdar sülaləsi (510–705-ci illər)

** Fəzlullah Rəşid əd-Din (1247–1318) – məşhur tarixçi, 1298–1317-ci illərdə Hülakülər dövlətinin vəziri olmuşdur.

*** Qazan xan (1295–1304)

**** Arpa xan (1335–1336)

***** Arqun xan (1284–1291)

***** Əbu Səid (1316–1335)

1

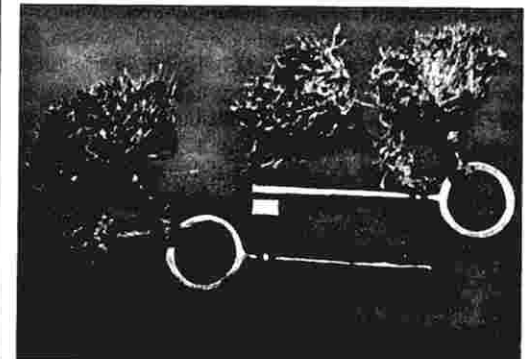
3

4

2

5

1. Qarabağ xanlığının banisi Pənah xan.
2. Pənah xanın qəbir daşı.
Qarabağ xanlığının dövlətçilik rəmzlərindən:
3. Gümüş pul;
4. Pənah xana məxsus neşter;
5. Şuşa qalasının gümüş açarları.

XV əsrdə Qarabağ Azərbaycan *Qaraqoyunlu* (1410–1467) və *Ağqoyunlu* (1468–1501) dövlətlərinin tərkibində idi. Lakin Qaraqoyunlular dövründə Qarabağın sonrakı tarixində özünü göstərəcək bir hadisə baş verdi. XV əsrdə keçmiş alban hakimi Həsən Cəlalın nəslı (Cəlalilər) Qaraqoyunlu Cahən şahdan «məlik»^{*} titulu aldı. Sonralar Cəlalilər nəslinin mülkü beş alban feodal knyazlıqları – məlikliklərinə (*Gülüstan, Ceraberd, Xaçın, Vərəndə, Dizaq*) parçalandı...²²

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə (1501) bütün Azərbaycan torpaqlarının mərkəzləşdirilməsinə başlandı. XVI əsrin ortalarında Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlət halında mərkəzləşdirilməsi başa çatdı. Bununla, Azərbaycan Səfəvi dövləti regionun Osmanlı imperiyasından sonra ikinci ən qüdrətli dövlətinə çevrildi. Belə olduğu halda, o dövrdə ermənilərin hər hansı etnik-siyasi üstünlüyü mümkün olan məsələ deyildi. Əksinə, həmin dövrdə Azərbaycanın etnik və siyasi sərhədləri daha aydın şəkildə alır. Səfəvilər Azərbaycanda 4 bəylərbəyliyi yaradı ki, onlardan biri də **Qarabağ** və ya **Gəncə** bəylərbəyliyi idi. Osmanlıların bu torpaqlarda tərtib etdikləri icmal və müfəssəl dəftərlər^{**} həmin bəylərbəyliyin inzibati-ərazi bölgüsü haqqında aydın təsvir yaradır. 1593-cü il məlumatına görə, Gəncə-Qarabağ əyaləti 7 sancaq, 36 nahiyəyə bölünürdü.²³ Burada qeyd olunan 1,3 mindən çox toponimik vahidlərin hamısı, demək olar ki, azərbaycanlılara məxsus idi.²⁴ Bunlardan heç biri ermənilərə məxsus olmamışdır.

Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən sonra Azərbaycan torpaqları İran, Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibələr meydanına çevrildi.

Bu dövrdə Gəncə-Qarabağ torpaqları əvvəlcə Osmanlı imperiyası tərkibində olmuşdur (*bax: əlavə 4, səh. 113*). Həmin dövrdə tərtib olunan Osmanlı dəftərləri də azərbaycanlıların bölgənin əsas əhalisi olduğunu sübut edir. Hesablamalara görə, 1727-ci ildə Gəncə-Qarabağ əyalətinin əhalisi 122 min nəfər idi. Onun 80,3 min nəfərini (66%) Azərbaycan türkləri, 37,8 min nəfərini (31%) qriqorianlaşmış albanlar, 3,7 min nəfərini (3,1%) kürdlər təşkil etmişdir.²⁵ Bəhs olunan dövrdə Rusiyanın fəal köməklik göstərdiyi qriqorianlaşmış albanlar siyasi cəhətdən fəallaşır²⁶ (*bax: əlavə 17, səh. 126–128*). Digər tərəfdən, sonuncu Səfəvi hökmdarı III Abbası yıxaraq hakimiyyətə gələn **Nadir şah Əfşar** (1736–1747) onu qanuni hökmdar kimi tanımaqdan imtina edən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi türk-müsəlman əhalisinə qarşı ağır cəza tədbirləri həyata keçirdi ki, bu amil də Qarabağın alban məliklərinin mövqeyini gücləndirdi və onların separatizminə təkan verdi. Nadirin ölümü ilə onun dövləti parçalandı, Azərbaycanda yuli dövlətlər – xanlıqlar yarandı. Başqa sözlə, Azərbaycan, xanlıqların təmsalində özünün dövlət müstəqilliyini növbəti dəfə bərpa etdi. Keçmiş Gəncə-Qarabağ əyalətinin ərazisində iki Azərbaycan xanlığı – **Gəncə** və **Qarabağ xanlıqları** yarandı. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları başlıca olaraq Qarabağ xanlığı ilə bağlı olduğundan onun üzərində ayrıca dayanacaq.²⁷

* «Məlik» – Azərbaycan dilində mülk sahibi

** Osmanlı dövlətində gəlir mənbələrini müəyyən etmək, vergiləri toplamaq üçün müfəssəl və dəqiq tərtib olunan qeydiyyat dəftəri

3. QARABAĞ XANLIĞI

3.1. Qarabağda Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin bərpası

Nadir şah Əfşar imperiyasının süqutundan sonra müstəqillik qazanmış Azərbaycan dövlətlərindən biri olan **Qarabağ xanlığının** banisi Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimlərindən biri olan **Pənəhəli bəy Cavanşir** idi. **O, Qarabağın Sarıcalı kəndində anadan olmuşdur.** Qarabağ xanlığının vəzir olmuş tarixçi **Mirzə Camal** yazır: «Mərhum Nadir şah Qarabağ, Gəncə, Tiflis və Şirvan vilayətlərini aldıqdan sonra, ellər və kəndlər arasında görüb tanıdığı hər bir şücaətli və işgüzar adamı yanına çağırıb, öz yaxın qulluqçuları sırasına alar və onu məvacib, ehtiram və mənsəb sahibi edərdi. O cümlədən ellər arasında Pənəhəli bəy Sarıcalı Cavanşir adı ilə şöhrət tapmış, hər işdə fərqlənmiş, ad çıxarmış, müharibə və davada tay-tuşuna üstün gələn və xüsusilə mərhum Nadir Rum əhli qoşunları ilə etdiyi müharibələrdə (XVIII yüzilin 30-cu illərində Osmanlı imperiyasına qarşı müharibələr nəzərdə tutulur – *Y.M., K.Ş.*) şücaət göstərmiş Pənəh xanı da öz yanına apardı». Lakin Muğan qurultayından^{*} sonra Nadir onun hakimiyyətini qəbul etmək istəməyən qarabağlılara divan tutmağa, bu diyarı türk-müsəlman əhalisini Əfqanıstan və Xorasana sürgün etməyə başlamışdı. Bu tədbirə etiraz etdiyinə görə Pənəhəli bəyin qardaşı Fəzləli xan edam olunmuşdu. Bunu görə Pənəhəli bəy şah Xorasanda olduğu zaman, firsət tapıb neçə qohumu və yaxın adamı ilə 1737–1738-ci illərdə Qarabağ vilayətinə qaçdı. Şah onun qaçmasından xəbər tutan kimi onu yolda ələ keçirmək üçün ardınca çaparlar göndərdi. Lakin onu [tutmaq] mümkün olmadı. Nadir Azərbaycan sərdarına, Gəncə, Tiflis və Şirvan hakimlərinə qəti fərmanlar göndərdi ki, Pənəh xanı harda tapsalar, tutub şahın hüzuruna gətirsinlər. Şahın əmri ilə Pənəh xanın ailəsini və qohum-qardaşını çox incidib cərimə etdilər də, fayda vermədi.²⁸

Beləliklə, hələ Nadirin sağlığında Pənəhəli bəy ona tabe olmaqdan boyun qaçırmı vətəni olan Qarabağı müstəqil surətdə idarə etməyə cəhd göstərmişdi. Nəticədə Nadir şahın ölümündən sonra Qarabağ torpaqlarında müstəqil Azərbaycan dövləti – Qarabağ xanlığı yarandı (*bax: əlavə 5, səh. 114*).

Qarabağ xanlığı müstəqil dövlət elan edildikdən sonra başlıca vəzifə onun möhkəmlənməsinə nail olmaq idi. Pənəh xanın bu sahədə ilk tədbirlərindən biri Qarabağın Nadir şah tərəfindən sürgün olunmuş türk-müsəlman əhalisini geri – doğma torpağa qaytarmaq oldu. Köçkünlərin geri qaytarılması və dədə-baba torpaqlarında yerləşdirilməsi Qarabağ xanlığını gücləndirdi. Sürgündən ilk qayıdanlar içərisində Qarabağın gələcək xanı, 15 yaşlı İbrahimxəlil də var idi.

Qarabağ xanlığı yarandığı zaman burada Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd kimi şəhərlər yox idi. Halbuki belə siyasi-iqtisadi mərkəzlərin olması xanlıqların gələcək inkişafı üçün çox mühüm idi. Yeni müdafiə qurğuları

* Muğan qurultayı 1736-cı ilin martında olmuşdu. Burada Nadir hakimiyyətini qanunlaşdırmaq üçün «şah seçkisi» keçirilmişdi.

və şəhərlərin salınması Pənah xanın hərbi-siyasi işlərlə yanaşı, dəyərli quruculuq uğuru sayılmalıdır.

Bu sahədə ilk addımlardan biri 1748-ci ildə qədim Azərbaycan – türk tayfası olan **bayatların** adı ilə bağlı **Bayat** qəzasının tikilməsi oldu. «Xan bütün ailəsini, qohumlarının və el böyüklərinin əhli-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi və sənətkarları belə, öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qəzasında yerləşdilər».²⁹

Pənah xanın müstəqil dövlət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyəti onun rəsmən tanınması ilə nəticələndi. Mirzə Camal yazır: «Müsəlman tarixi ilə 1161, xristian tarixi ilə 1745-ci ildə (1748-ci il olmalıdır – *Y.M., K.Ş.*) Adil şahın (Pənah xana) «**xan**» adı verilməsi və Qarabağ hakimi vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında imzaladığı fərman qiymətli xələt, qızıl yəhərli at və qaş-daşla bəzənmiş qılıncı ilə birlikdə Sərdar Əmir Aslanın yaxın adamı vasitəsilə, o zaman yaşadığı Bayat qəzasına gəlib çatdı».³⁰

Adil şahın fərmanı, əslində gecikmiş bir sənəd idi. Həqiqi «hakimlik» şah fərmanından əvvəl, ondan asılı olmadan qazanılmışdı.³¹

Pənah xanın «Qarabağ hakimi» kimi tanınmasında Şəki xanlığının Qarabağ üzərinə uğursuz yürüşü mühüm rol oynadı. Şəki xanı Hacı Çələbi özünün 1748-ci ildəki uğursuz Bayat yürüşündən sonra bildirmişdi: «Pənah xan bu vaxtadan sikkəsiz gümüşü idi. Biz gəldik ona sikkə vurduq və qayıtdıq (və ya «Pənahəli özünü xan elan etmişdi, mən isə öz məğlubiyyətimlə onun xanlığını təsdiq etdim»). Hacı Çələbi xanın xalq içərisində zərbi-məsələ çevrilmiş bu sözləri, əslində, Adil şahın fərmanından daha artıq gücə malik idi. **Əhməd bəy Cavanşir*** yazır: «...Bu qalibiyətdən (Bayat döyüşündən – *Y.M., K.Ş.*) sonra Pənah xanın igidliyi haqqında dillər düşən dastan o zaman Qarabağda yaşayan bütün müsəlman tayfalarını müharibəsiz olaraq onun təbəəliyinə tabe etdirdi».³²

Bayat döyüşü, eyni zamanda, bu qəlanın gələcək tarixi sınaqlara dözə bilməyəcəyini də üzə çıxardı. Ona görə də yeni qala salınması tələb olunurdu. **Mirzə Adıgözəl bəy**** yazırdı: «Pənah xan **Şahbulağı** adı ilə məşhur olan Tərnəkütdə bir qala bina etdi. Daş və əhəngdən məscidlər, evlər, çarsu (meydan, bazar meydanı – *Y.M., K.Ş.*) və hamamlar tikirdi. Bu işləri 1165-ci ildə (1751-ci il – *Y.M., K.Ş.*) bitirərək oranı özünə məskən etdi».³³

3.2. Kürəkçay müqaviləsi

Pənah xan gücləndikcə pərkəndəlik tərəfdarı olan feodalların – mülklərin pozuculuq fəaliyyətləri də artırdı. Bunun qarşısının alınması hərbi-siyasi baxımdan zəruri

* Əhməd bəy Cavanşir (1828–1903) – əslən Qarabağdan olan Azərbaycan tarixçisi, «Qarabağname» müəlliflərindən biri

** Mirzə Adıgözəl bəy (1780–1848) – tarixçi. Qarabağ xanının divanında, sonra rus ordusunda xidmət etmişdir. «Qarabağname» müəlliflərindən biri

idi. Belə olmasa, xanlığın ərəzi-inzibati bütövlüyü itirilə bilərdi. Bu tarixi həqiqəti ilk mənbələr də təsdiq edir.

Mir Mehdi Xəzani* çox haqlı olaraq yazırdı: «Bu Qarabağda ki, beş mahal bundan əqdəm Xəmsə mahalı işlaq olurmuş və şimdi hər birisi bir qeyri-ism ilə adlanırlar...»³⁴ Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağdakı feodal mülkləri – mülkliliklər haqqında yazırdı: «Bu mahalların biri **Dizaqdır**. Mülkləri Məlik Yeqan adlanır. O Loridən** qaçıb gəlmiş, Nadir şahın səltənəti dövründə və onun əmrilə mülklilik taxtında oturub hörmət qazanmışdır.

İkincisi – **Vərəndədir**. Mülkləri Məlik Şahnəzərililər olmuşdur. Onlar daha qədim bir nəslə mənsub və daha çox etibar sahibidirlər. Əsilləri də Göyçə*** əsilzadələrindəndir. Sonra oradan qaçaraq gəlib Qarabağda Vərəndə mahalının mülklilik cəmindən sərxoş olmuşlar.

Üçüncü – **Xaçındır**. Mülkləri Həsən Cəlalıyan övlədidir. (Onlar) riyasət gəlininə gözəllik verib (hökmən olmuşlar). Bu ailə mülklilik mənəbindən məhrum olduqdan sonra, bu mahalın müstəqil bir mülki olmamışdır. Axırda, mərhum Pənah xan Cavanşirin dövlət günəşi və şövkət bayrağı riyasət üfünədən baş vurub, Qarabağ vilayətinin bütün sahəsini calal və dəbdəbə ilə işıqlandırdı. Bu zaman xıncıstanlı (indiki adı – Xıncıstan – *Y.M., K.Ş.*) Məlik Mirzə xan... bu əbədi dövlət məmurlarının əmri ilə mülklilik sikkəsini... adına kəsdirdi. Ondən sonra da oğlu Allahverdi və nəvəsi Məlik Qəhrəman... mülklilik bayrağını göylərə qaldırdılar.

Dördüncü – **Çiləbörd mahalıdır**. Mülkləri Məlik Allahquludur. Əsilləri Mağavizdən**** gəlmədir. Bunlar gəlib Çiləbördə mülk olmuş, Tərtər çayının ortasında vaqə, ən möhkəm bir məmləkətdə yerləşmişlər. Çox çətin bir yolu olan Çermux qəzasını (Çiləbördün müxtəsər adıdır – *Y.M., K.Ş.*) özlərinə məskən, sığınacaq və mənzil etmişlər. Çiləbördə müstəqil olaraq yiyələnmiş və böyük bir şöhrət qazanmışlar... Nadir şah... ona sultanlıq rütbəsi və xələti verdi...

Beşinci – **Talış mahalıdır**. Mülkləri Məlik Usubdur. Əsilləri Şirvandan gəlmədir. Bir müddət Talış kəndində sakin olmuşlar. Onlardan bir çoxu dəfələrlə mülklilik etmişdi. Sonralar mülk Usub Gülistan qəzasını zəbt edib orada sakin olmuşdur»³⁵ (Cədvəl 3.1.).

* Mir Mehdi Xəzani (1819–1894) – tarixçi. «Qarabağname» müəlliflərindən biri

** Lori (Loru) – Azərbaycanın yaşayış məskənlərindən biri. XIV əsrdə dağıdılmışdır. Taşır da adlandırılır. 1921-ci ildə rəsmən Ermənistan SSR-ə qatılmışdır.

*** Göyçə – Qərbi Azərbaycanda yer adı. İlk dəfə V əsr hadisələri ilə əlaqədar xatırlanan Göyçə gölünün adından götürüldüyü bildirilir. Şah İsmayılın 1510-cu ilə aid fərmanında Göyçə mahalından bəhs edilir. İrəvan xanlığı yarandıqda onun mahallarından biri olmuşdur. Rusiya işğalından sonra İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasına daxil edilmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış Ermənistan SSR-ə verilmişdir. Ermənilər 1930-cu ildə Azərbaycan sözü olan «Göyçə» adını dəyişdirib, «Sevan» adlandırmışlar.

**** Mağaviz, Maqovuz – XVII əsrdə Maku nahiyəsindən gələnlər tərəfindən İrəvan əyalətində salınmış yaşayış məskəni. «Makovya» «Uz» tayfa adının əlavə edilməsi ilə yaranmışdır. Çar Rusiyası dövründə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil idi. Sovet dövründə Ermənistan SSR-in Qafan rayonunun tərkibində olmuşdu. Ermənilər bu tarixi adı da dəyişdirmişlər. Ermənistan SSR Ali Soveti Reyasət Heyətinin 1949-cu il 29 iyun tarixli fərmanı ilə adı dəyişdirilərək, «Kaxnut» adlandırılmışdır.

Cədvəl 3.1

Qarabağ mülkiyyətləri

Mülkiyyətin adı	Qarabağa gəlmələri	
	Nə vaxt	Haradan
Vərəndə	1603	Göyçə mahalından
Çiləbörd	1637	Zəngəzurdan (Sünikdən)
Xaçın	XVIII əsrdə yaranmışdır	Yerli
Dizaq	XVIII əsrin əvvəlləri	Lori vilayətindən
Gülüstan (Talış)	XVIII əsrin əvvəlləri	Şirvandan (Qəbələ sultanlığının Nic kəndindən)

Beləliklə, Xaçın istisna olmaqla, Qarabağdakı digər mülkiyyətlər və onların mənsub olduqları nəsilər əslən Qarabağdan deyildilər və bu diyara başqa yerlərdən gəlmə idilər. Özü də erməni deyil, keçmiş alban nəsilinin nümayəndələri idilər. Buna görə də erməni millətçilərinin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına «haqq» qazandırmaq üçün həmin mülkiyyətlərə «erməni dövlətçiliyinin» davamı kimi baxmaları kökündən yanlışdır, daha doğrusu, elmi saxtakarlıqdır. Digər tərəfdən, gəlmə mülkiyyətlər Qarabağda mahal başçılığını ələ keçirdikdən sonra kiçik də olsa, heç bir dövlət birləşməsi yarada bilməmişdilər. Onlar bir-birindən təcrid olunmuş, çox zaman isə bir-birilə çəkişən mahal başçıları səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməmişdilər. Bundan başqa, yuxarıdakı cədvəldən görüldüyü kimi, Xaçın istisna edilməklə XVII yüzildən əvvəlki dövrdə onların Qarabağda kökü yoxdur. «Mülkiyyətlər Qarabağda feodal dağılıqlığının güclənməsini istəyən qüvvələri təmsil edirdilər».³⁶ Mülkiyyətlərin separatçı-mərkəzdən-qaçma fəaliyyəti xanlığda və bütün ölkədə gedən mərkəzləşdirmə işinə mane olurdu. Onların yadelli qüvvələrin Qarabağa hücumunun həyata keçirilməsində iştirak etmələri Qarabağ xanlığının müstəqilliyinə ağır zərbə vururdu. Buna görə də mülkiyyətlərin separatçılıq meyillərini aradan qaldırmaq üçün görülməli tədbirlər etnik konflikt olmayıb, Qarabağ xanlığının müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş qəsdlər əleyhinə mübarizə idi. Xəmsə mülkiyyətlərindən Pənah xanın hakimiyyətini birinci olaraq tanıyan Məlik Şahnəzər oldu. Bu, İbrahimxəlil ağanın Məlik Şahnəzərin qızı Hürzətlə evlənməsi ilə nizama salındı.

Xaçın məliyi Ulubab Balıqayada məğlub edildikdən sonra Pənah xanın hakimiyyətini tanıdı. Dizaq, Çiləbörd, Talış mülkiyyətlərinin düşmənçilik siyasəti isə bir

neçə il sürdü. Əhməd bəy Cavanşir yazır: «Qonşu vilayətlərdən toplanmış xəzinə pullarını saxlayan Tuğ və ya Dizaq məliyi Yeqan öz oğulları və qohumları ilə birlikdə kəskin müqavimət göstərdikdən sonra onların bir hissəsi qırılmış, bir hissəsi isə İslam dinini qəbul etmişdi... Çiləbörd məliyi Allahqulu sultan əvvəlcə onun təbəəliyini qəbul etmiş, lakin sonralar xəyanətdə ittiham edilərək Pənah xanın əmri ilə öldürülmüşdü. Onun qardaşı Məlik Hətəm Talışın beşinci məliyi Məlik Usubla itifaq bağlayıb uzun müddət öz obalarını Pənah xan dəstələrinin hücumlarından müdafiə etmiş, lakin Mardakerd kəndində məğlub olduqdan sonra Tərtər çayının yuxarılarında yerləşən alınmaz Cermux qalasına çəkilməmişdi. Bir il qəddər qalada qaldıqdan sonra, nəhayət, öz ailəsi ilə birlikdə qübbət ellərdə nicat axtarmalı olmuşdu. Lakin onlar bununla öz siyasi fəaliyyətlərini bitirmədilər. Belə ki, sonralar onların həm özləri və həm də övladları (birincinin oğlu Məlik Məcnun) daim Qarabağa hücumlar edirdilər...»³⁷ Pənah xanın mülkiyyətləri təbə etmək yolunda qazandığı uğurları onun oğlu İbrahim xan davam etdirdi.

Qarabağ mülkiyyətlərindən dizaqlı Yesay, çiləbördlü Məcnun və gülüstanlı Bəyləryan İbrahim xana təbə olmaqdan imtina etdilər. Vərəndəli Məlik Şahnəzər və xaçını Mirzə xan isə İbrahim xanın hakimiyyətini qəbul edərək onun yaratdığı vətənsəvər qüvvələr birliyinə qoşuldular.

Müttəfiqlər 1781-ci ildə Tuğ qalasını mühasirəyə aldılar. Məlik Yesay təslim oldu, burada hakimiyyət Məlik Bahtama keçdi. Lakin tezliklə o da dönük çıxdı.

İbrahim xanla separatçı mülkiyyətlər arasındakı mübarizəyə 1783-cü ildən Rusiya dövləti də qarışmağa başladı. Cənubi Qafqazı işğal etməyə çalışan Rusiya burada – Azərbaycan ərazisində həmin mülkiyyətlərin köməyi ilə «xristian dövləti», daha doğrusu, özünə dayaq yaratmağa çalışırdı. Bu zaman İbrahim xan özünün yüksək diplomatik bacarığı sayəsində düşmənçilik edən mülkiyyətləri Şuşaya toplaya bildi. *Sənədlər əsasında* (kursiv bizimdir–Y.M., K.Ş.) onların Qarabağ xanlığına xəyanət etdiyini sübuta yetirərək onları həbsə aldırdı.

Məlik Məcnun və Abov Şuşa həbsxanasına salındı, Məlik Bahtam isə günahlarına görə Ərdəbil xanına verildi. Mülkiyyətlərin müttəfiqi Gəncəşər monastirinin katikosu İohannes qardaşı ilə birlikdə tutulub cəzalandırıldı.

Lakin Şuşa həbsxanasındakı mülkiyyətlər qaça bildilər. Onlar Tiflisə gələrək burada Qarabağ xanlığına qarşı hazırlanmış qəsdli gürcü çarı II İrakli (1744–1798) və rus polkovniki *Burnaşovun* köməyi ilə yerinə yetirməyə girişdilər. Qarabağ xanlığına qarşı «xaç yürüşü»nə başlayan düşmənlər Gəncəyə yaxınlaşdılar. Lakin 1787–1791-ci illər Rusiya–Türkiyə müharibəsinin başlanması nəticəsində bu «xaç yürüşü» baş tutmadı. İbrahim xan müstəqil Qarabağ xanlığının bütövlüyünü qoruyub saxlaya bildi.

1795-ci ilin yayında İranda hakimiyyəti ələ alan *Ağa Məhəmməd Qacar* (1742–1797) Qarabağ xanlığına hücum etdi. Şuşanın 33 günlük mühasirəsi uğursuz oldu. Şuşadan sonra o, Tiflis üzərinə yeridi. V. *Zubovun* komandanlığı etdiyi rus qoşunlarının hücumu ilə³⁸ Ağa Məhəmməd Qacar geri çəkildi. Rus çarçası II *Yekaterinanın* (1764–1796) ölümü ilə V. *Zubov* da Azərbaycandan geri çağırıldı. 1797-ci ildə Ağa

Məhəmməd Qacar yenidən Qarabağa hücum etdi, Şuşanı tutdu, lakin burada öldürüldü.

XVIII yüzilin sonları – XIX yüzilin başlanğıcında Rusiyanın Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda işğalçılıq fəaliyyəti gücləndi, 1801-ci ildə Gürcüstan imperiyaya birləşdirildi, Azərbaycanın Car-Balakən camaatlığı (1803) və Gəncə xanlığı (1804) işğal olundu.

İbrahim xan belə bir vəziyyətdə Rusiya qoşunlarının komandanı **P.D.Sisianovla** (1802–1806) Kürəkçayda müqavilə bağladı³⁹, Kürəkçay müqaviləsinə (*bax: əlavə 18, səh. 129–136*) əsasən, Qarabağ xanlığı məhz müsəlman – Azərbaycan torpağı kimi Rusiyaya ilhaq olundu. Tarixi reallığı əks etdirən Kürəkçay müqaviləsi, eyni zamanda, Qarabağın, o cümlədən bu diyarın dağlıq hissəsinin Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu sübut edən ən mötəbər sənəddir.

4. QARABAĞ RUSIYA İMPERİYASI TƏRKİBİNDƏ

4.1. Çarizmin Qarabağda idarəçilik rejimi.

Ermənilərin kütləvi şəkildə Qarabağa köçürülməsi

1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı faktiki olaraq Rusiyaya ilhaq edildi (*bax: əlavə 6, səh. 115*). Xan hakimiyyətinin hələ 17 il də saxlanması müəyyən strateji məqsəd daşıyırdı. 1806-cı ildə İbrahim xanın qətlə Rusiyanın heç bir hüquqa məhəl qoymadığını nümayiş etdirirdi.⁴⁰ Belə bir şəraitdə İbrahim xanın xanlığa keçən oğlu *Mehdiqulu xanın* hakimiyyəti (1806–1822) möhkəm deyildi. Çar hökuməti işğal rejimini gücləndirir, xanlığın ərazisində möhkəmlənmək məqsədi ilə yerli müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi mövqelərini zəiflətməyə, əksinə, özünə arxa sandığı qriqorianlaşmış və erməniləşmiş albanları üstün mövqeyə çıxarmağa çalışırdı. Xanlıq ləğv edildikdən sonra Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da komendant idarə üsulu yaradılmış, o, **Hərbi-müsəlman dairəsinin*** (mərkəz Şuşa) tərkibinə daxil edilmişdi (*bax: əlavə 7, səh. 116*). Bu dövrdə Rusiya qoşunlarının işğalçılıq əməliyyatlarında iştirak edən və əslən erməni olan general-leytenant *V.Q.Mədatov* (1782–1829) Qarabağda sözün əsl mənasında erməni– Rusiya müstəmləkə rejimi yaratmışdı. Çar hökuməti 1830-cu il üsyanlarının** təsiri nəticəsində Cənubi Qafqazda 1840-cı il 10 aprel inzibati-hərbi islahatı keçirdi. Bu islahata görə Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına çevrilmiş və Kaspi vilayətinə (mərkəz Şamaxı) tabe edilmişdi (*bax: əlavə 8, səh. 117*). *Bununla da Qarabağ anlayışı siyasi mənasını itirmiş oldu və yalnız coğrafi anlayış kimi qaldı.*

* Yeni yaradılan dairənin də məhz «**Hərbi-müsəlman dairəsi**» adlandırılması Qarabağın Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu sübut edən daha bir təkzibolunmaz faktıdır.

** Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra çar hökuməti Şimali Azərbaycanda dözülməz hərbi-müstəmləkə rejimi qurmuşdu. Ona görə də 1830-cu ildə Car-Balakəndə, 1831-ci ildə Lənkəranda, 1837-ci ildə Qubada, 1838-ci ildə Şokida müstəmləkəçilərə qarşı xalq üsyanları baş vermişdi.

1846-cı il inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası yeni yaradılmış Şamaxı quberniyasına (1859-cu ildən Bakı) tabe edildi (*bax: əlavə 9, səh. 118*). 1867-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradıldıqda Şuşa qəzası onun tərkibinə verilir və ərazisi bölünərək burada daha üç qəza – Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları da təşkil olunur (*bax: əlavə 10, səh. 119*). Bununla, Şuşa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəsinə itirir. Belə bir inzibati-ərazi bölgüsü xüsusi məqsədlə həyata keçirilmişdi. Bu islahatlar ermənilərin idarə sistemində daha geniş təmsil edilməsinə hərtərəfli imkanlar açdı.⁴¹

Çarizm Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikcə, bu torpaqlarda möhkəmlənmək üçün həm də əhalinin erməniləşdirilməsi siyasətini də həyata keçirirdi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən (*bax: əlavə 19, səh. 137–142*) sonra bu hal daha müntəzəm və məqsədyönlü xarakter alır. Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycana köçürülməsi həmin müqavilənin **XV maddəsi** ilə təsdiq olunurdu. Həmin maddəyə görə şah öhdəsinə götürürdü ki, o, ölkədə yaşayan məmur və sakinlərə **bu gündən başlayaraq, öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan əmlakını aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verir. Daşınmaz əmlaka gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam üçün beşillik müddət müəyyən edilir.**⁴² Bu maddə Türkmənçay müqaviləsinə xüsusi məqsədlə, yəni ermənilərin İrandan kütləvi surətdə Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa köçürülməsini təmin etmək üçün daxil edilmişdi. Ermənilərin köçürülməsinin «hüquqi-siyasi» təminatı ilə birgə təşkilati tədbirləri də həyata keçirilmişdi (köçürmə komitəsi yaradılmışdı və i.a.).

1829-cu il Ədirnə müqaviləsi ilə Osmanlı imperiyasından da ermənilərin yenidən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirilməyə başlandı.⁴³ Ermənilərin köçürülməsinin əsas istiqamətlərindən biri Qarabağ ərazisi idi.

«Əlahəzrət, olmaya mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verəsiniz. Onlar elə tayfadırlar ki, bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dedə-baba torpaqlarımızdır.»

A.S.Qriboyedov
Rusiya imperatoruna məktubundan

Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi zamanı onun əhalisinin etnik tərkibi Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı **A.P.Yermolovun** (1816–1827) göstərişi ilə tərtib olunan⁴⁴ «Təsvir»də əksini tapmışdır. Hələ bu sənədin tərtibinə qədər (1805–1822) Qarabağda aparılmış erməniləşdirmə siyasətinə baxmayaraq, statistikanı (1593-cü ildən başlayaraq) müqayisə etsək görürük ki, burada əhalinin əksəriyyətini yenə də azərbaycanlılar təşkil edirdi. «Təsvir»ə görə, Qarabağ əyalətində olan **20.095** ailədən **15.729-u** azərbaycanlı (1.111-i şəhərdə, 14.618-i kənddə), – **4366-sı** erməni, o cümlədən alban idi (421-i şəhərdə, 3.945-i kənddə).⁴⁵ Yeri gəlmişkən, bu ermənilərin böyük əksəriyyəti qriqorianlaşdırılmış və erməniləşdirilmiş keçmiş albanlar idilər. Ermənilərin kütləvi şəkildə Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada yeni erməni kəndləri (Marağalı, Canyataq və s.) meydana gəlməyə başlamışdı.⁴⁶ (Ermənilər sonralar köçürülmə «şərəfinə» Qarabağda abidələr ucaltmış, lakin XX yüzilliyin 80-ci illərində Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları qaldırdıqları zaman onları saxtalaşdırmışlar. – *Y.M., K.Ş.*) **Rəsmi məlumatlara əsasən, 1828–1830-cu illər arasında, yəni cəmi 2 il ərzində, Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa İrandan 40 min, Osmanlı imperiyasından 90 min erməni köçürüldü.⁴⁷ Qeyri-rəsmi erməni köçkünleri ilə birlikdə onların sayı 200 mini ötmüşdü.** Köçürülmədən sonra Qarabağın etnik tərkibində ermənilərin sayı artmağa başladı.

4.2. Dağlıq Qarabağın Azərbaycan-alban əhalisinin qriqorianlaşdırılması və erməniləşdirilməsinin başa çatması

Dağlıq Qarabağın alban əhalisinin qriqorianlaşdırılması və erməniləşdirilməsi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, uzunsürən bir tarixi proses olmuşdur:

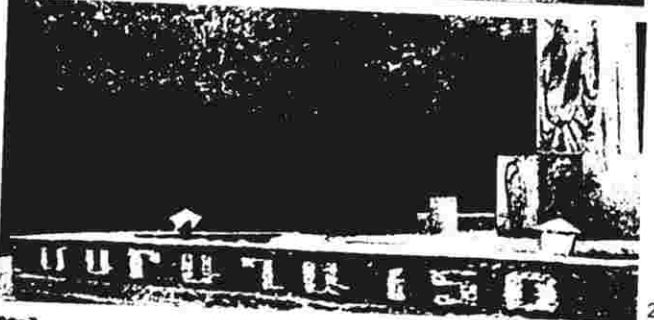
1. Qarabağın aborigen (yerli) əhalisi digər Şimali Azərbaycan torpaqlarının (Albaniyanın) əhalisi kimi alban tayfaları olmuşlar;

2. IV əsrin əvvəllərində Albaniyanın bəzi yerlərində, o cümlədən burada da xristianlıq yayılmışdır;

3. Ərəb xilafətinin Şimali Azərbaycanı işğalı və hökmranlığı dövründə – VII–IX əsrlərdə ölkədə İslam dini yayılmış, lakin Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan albanlar xristianlıqda qalmışlar;

4. Cənubi Qafqaza miqrasiya edən erməni-qriqorian missionerləri Ərəb xilafətinin işğalları nəticəsində yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək Qarabağın dağlıq hissəsinin xristian-alban əhalisini qriqorianlaşdırmağa, bunun ardınca da erməniləşdirməyə başladılar. Qriqorianlaşdırmağa nisbətən erməniləşdirmə daha uzun sürən tarixi proses oldu;

5. Qarabağın dağlıq hissəsinin xristian əhalisi rus çarı I Pyotra məktubunda da özlərini alban adlandırmışdılar. Bu sübut edir ki, onlar hələ XVIII əsrin əvvəllərində də özlərini erməni hesab etmirdilər.

1. Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına (Naxçıvan, İravan, Qarabağ) köçürülməsi (Rus rəssamı V.Maşkovun çəkdiyi şəkil). 1828-ci il.
2. Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycana köçürülmələrinin 150 illiyi münasibəti ilə qoyduqları abidə. Ağdərə (Mardakert), 1978-ci il.
3. Həmin abidənin köçürülmə tarixini göstərən («150 il») hissəsinin erməni separatçıları tərəfindən söküldükdən sonrakı görünüşü. Ağdərə (Mardakert), 1988-ci il.

Lakin XVIII əsrin əvvəllərindən Qarabağın alban-qriqorian əhalisinin erməniləşdirilməsi prosesində əsaslı dönüş baş verdi.

Rusiyanın regiona müdaxiləsi ermənilərin digər ölkələrdən Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana köçürülüb gətirilməsi burada erməni amilinin gücləndirilməsinə kömək etdi. Bu siyasət Qarabağın dağlıq hissəsinin qriqorianlaşdırılmış albanların tarixi taleyində dönüş yaratdı. Onların erməniləşdirilməsi prosesi son mərhələyə qədəm qoydu.

Rus-İran müharibələri (1804-1813, 1826-1828) və Rus-Türk müharibələri (1806-1812, 1828-1829) dövründə, xüsusilə 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrindən sonra İran və Osmanlı dövlətlərindən Şimali Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı, Qarabağa ermənilərin kütləvi surətdə köçürülməsi qriqorianlaşdırılmış yerli alban əhalisinin erməniləşdirilməsini başa çatdırdı. 1836-cı ildə Alban katolikosluğu ləğv edildi.* Yalnız bundan sonra Qarabağın dağlıq hissəsinin alban əhalisi ilə bağlı «erməni» sözünü işlətmək olar, özü də şərti olaraq!

Bütün bunlara baxmayaraq, Dağlıq Qarabağ erməniləri tarix boyu ümumi erməni əhalisi içərisində alban kökü ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlərini saxlamışlar.

4.3. Ermənilərin Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarına başlaması

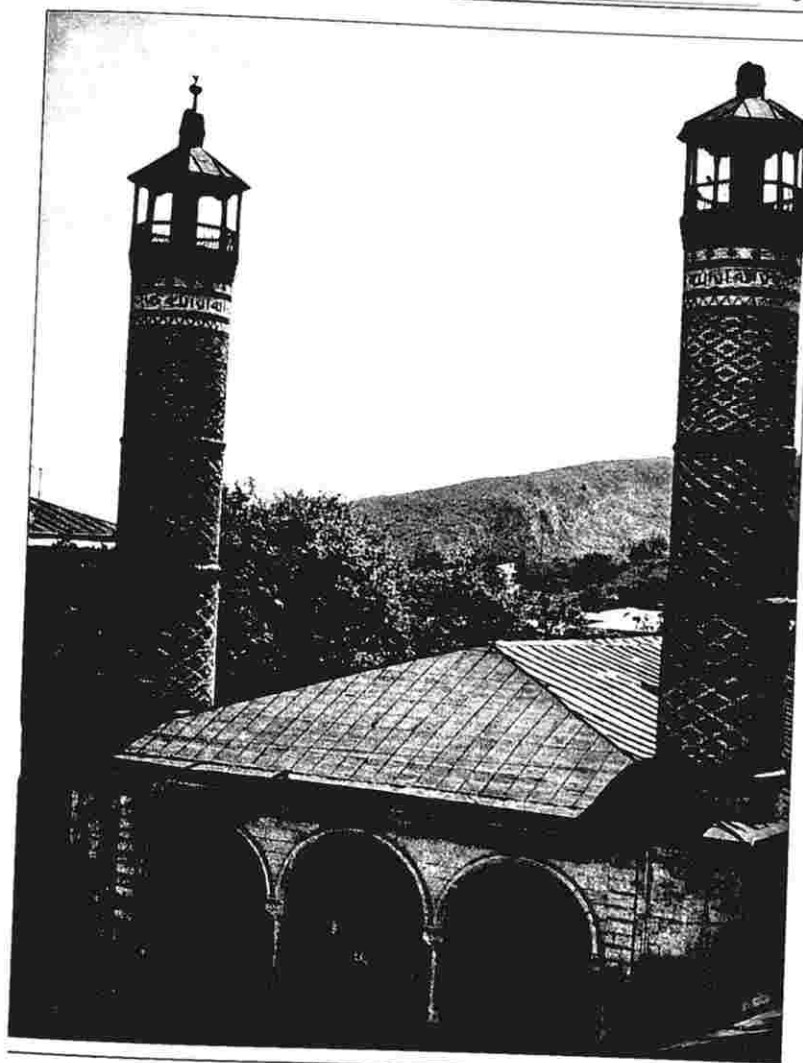
XIX yüzilin 30-cu illərindən sonra da ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi davam etdirilirdi. Rus qafqazşünası N.Şavrov məhz buna görə yazırdı (1911) ki, **Zaqafqaziyadakı 1,3 mln. erməninin 1 mln.-dan çoxu gəlmədir.*** Bütün bunlara baxmayaraq, 1916-cı ildən Qarabağda (xanlıq sərhədləri daxilində) əhalinin yenə də təxminən 51%-i azərbaycanlı, 46%-i isə erməni (yerli alban mənşəli ermənilərlə birlikdə – Y.M., K.Ş.) idi.**

«Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min nəfər erməninin 1 milyondan çoxu yerli deyildir. Və onlar ələyə bizim tərəfimizdən köçürülüb.»

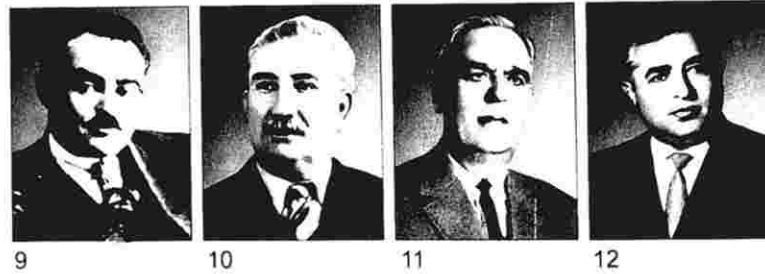
N.N.Şavrov

«Новая угроза русскому делу в Закавказье: предвещающая распродажа Мугани итеродцам. С.Петербург. 1911, с. 64

* Alban kilsəsi və Qriqorian kilsəsi haqqında əlavə məlumat üçün bax: s. 106-107 (159-160-cü qeydlər)

Gövhər ağa məscidi. 1883-1884-cü illər.
Memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği (1817-1910). Şuşa şəhəri.

Qarabağın görkəmli şair, yazıçı və ədəbiyyatşünasları:

1. Molla Pənah Vaqif (1717-1797); 2. Xurşidbanu Natəvan (1832-1897); 3. Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918); 4. Qasım bəy Zakir (1784-1857); 5. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933); 6. Fəridun bəy Koçarı (1863-1920); 7. Həmidə xanım Cavanşir (1873-1955); 8. Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926); 9. Yusif Vəzir Cəmənzəminli (1887-1943); 10. Süleyman Rəhimov (1900-1983); 11. Əli Vəliyev (1901-1983); 12. İlyas Əfəndiyev (1914-1996).

Qarabağın dünya şöhrətli bəstəkar və müğənniləri:

1. Üzeyir bəy Hacıbəyli (1885-1948); 2. Zülfüqar bəy Hacıbəyli (1884-1950); 3. Fikrət Əmirov (1922-1984); 4. Soltan Hacıbəyli (1919-1974); 5. Niyazi (1912-1984); 6. Süleyman Ələsgərov (1924-2000); 7. Bülbül (1897-1961); 8. Rəşid Behbudov (1915-1989); 9. Sadiqcan (1846-1902); 10. Xan Şuşinski (1901-1979); 11. Seyid Şuşinski (1889-1965); 12. Arif Babayev (1938).

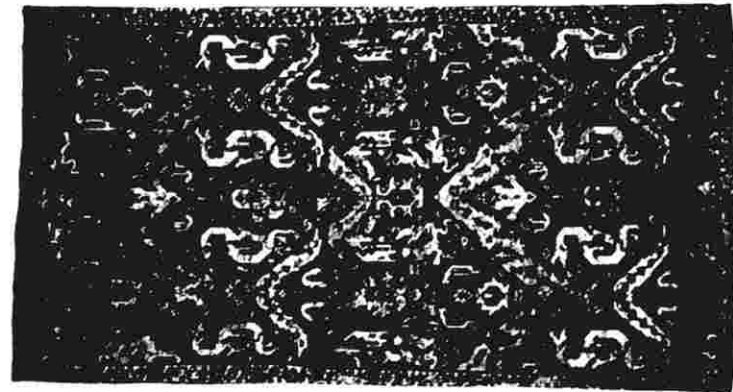
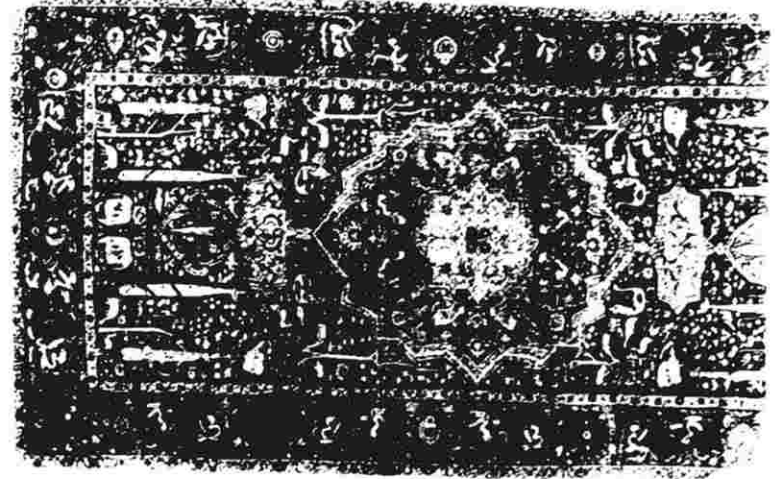
Köçürülüb gətirilən ermənilərin Qarabağın dağlıq hissəsində – onlarla eyni dindən olan yerli əhalinin (qriqorianlaşmış və erməniləşmiş albanların) yaşadığı ərazidə məskunlaşdırılması daha geniş hal almışdı. Bu, gəlmə ermənilərin kompakt surətdə bir yerdə yaşamasını təmin etmək məqsədi ilə edilirdi və strateji niyyət güdüdü.

Ermənilərin inzibati-idarə sistemində möhkəmləndirilməsi, köçürülmə yolu ilə saylarının mexaniki surətdə artırılması və onların iqtisadi potensialının möhkəmləndirilməsi paralel surətdə həyata keçirilirdi.³⁰ Beləliklə, ermənilər çarizmin hərtərəfli dəstəyi və yaratdığı əlverişli şərait nəticəsində Qarabağın iqtisadi həyatında da möhkəmlənə bildilər.

Rusiya imperiyasının ayrın-seçkilik siyasəti, çarizmin dəstəyi və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ermənilərin Şimali Azərbaycanda nail olduqları iqtisadi potensial 1872-ci ildə Bakıda neftli torpaqlar üzərində iltizam sisteminin ləğvi zamanı daha aydın nəzərə çarpmağa başladı; nəticədə neftli torpaq sahələrinin hərracı prosesində azərbaycanlılar cəmi 5%, ermənilər isə 50%-dən çox torpaq sahəsi almışdılar. Bakıda fəaliyyət göstərən 167 neft şirkətindən 55 iri və orta şirkət ermənilərə məxsus idi və s. Ermənilərin mədəni-təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün də hərtərəfli şərait yaradılmışdı.³¹ Bütün bunlara baxmayaraq, Qarabağ, onun mərkəzi olan Şuşa şəhəri Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı. Çar hökumətinə və onun müstəmləkəçilik siyasətinə xidmət edən ermənilərin bütün maneə və müqavimətinə baxmayaraq, Qarabağ Azərbaycan – müsəlman diyarı kimi inkişaf edirdi.

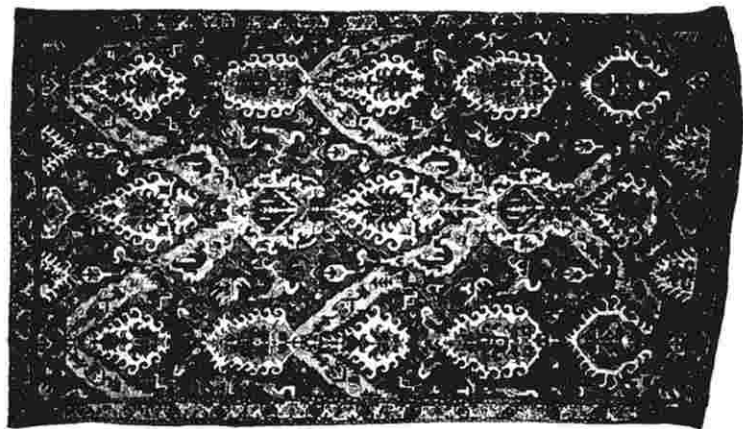
Beləliklə, çar Rusiyasının bütövlükdə Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda inzibati-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf üçün geniş imkanlar yaratdığı ermənilər kütləvi surətdə bu torpaqlara köçüb gəldilər və çox keçmədən Azərbaycan torpaqlarında «Böyük Ermənistan» ideyasının reallaşdırılması uğrunda açıq mübarizəyə başladılar. Həmin ideyanın əsas tərkib hissələrindən biri də Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və digər Azərbaycan torpaqlarının yerli – azərbaycanlı əhalisini məhv etmək və onların yaşadığı torpaqları ələ keçirməkdən ibarət idi. Ermənilərin 1890-cı illərdən başlayaraq Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırdıqları xəyanətkar qiyamlar uğursuzluğa düçar olduqdan sonra bu mübarizənin mərkəzi Şimali Azərbaycana keçdi.³²

Ermənilər 1905-ci ildən başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımları törətdilər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti Qarabağda daha faciəli şəkildə aldı.³³ Lakin 1905–1906-cı illərdə törətdikləri qırğınlar da erməniləri sakitləşə bilmədi. Onlar Birinci Dünya müharibəsinin doğurduğu tarixi şəraitdən istifadə edərək yenidən miflik «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmağa cəhd göstərdilər. 1915-ci ildə Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırdıqları yeni qiyamlarda uğursuzluğa düçar olan ermənilər, əsas qüvvələrini Cənubi Qafqazda cəmləşdirərək və çarizmin himayəsinə sığınaraq, azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarını davam etdirməyə başladılar. Əvvəlcə çar hökumətinin devrilməsi (1917. fevral), sonra isə Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması ilə (1917. oktyabr) Zaqafqaziyada yaranan anarxiya şəraitində

Sənətkarlıq xüsusiyyətləri və gözəlliyi ilə dünyada şöhrət qazanmış Qarabağ xalçaları və xalça məmulatı:

1. Qarabağ xalçası (fragment). XVI əsr.
2. Qarabağ xalçası. XVII əsr.

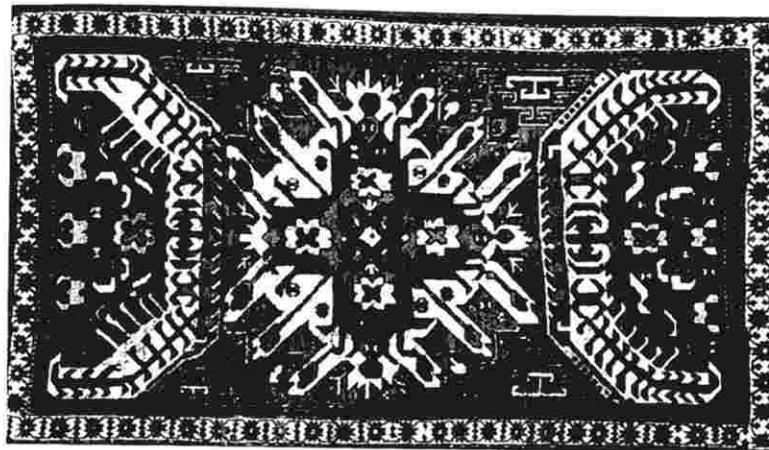

3

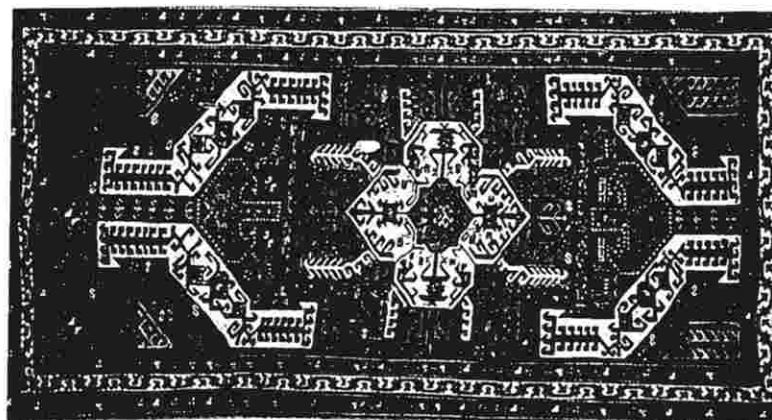

4

3. Qarabağ xalçası. XVII əsr.
4. Qarabağ xalçası (fragment). XVIII əsr.

5

6

5. Qarabağ "Çələbi" xalçası. XIX əsr (1897-ci il).
6. Qarabağ "Qasımuşağı" xalçası. XX əsr (1912-ci il).

7

8

9

7. Qarabağ "Xanlıq" xalçası (fragment).
 8. Qarabağ "Qarabağ" xalçası (fragment). XIX əsr.
 9. Qarabağ sujetli xalçası (xalq arasında bu xalça "Atlı-İtli" adı ilə də tanınır). XIX əsr.

10

11

12

10. Qarabağ "Bəhmənlı" xalçası. XX əsrin əvvəli.
 11. Qarabağ "Malıbəyli" xalçası. XIX əsr.
 12. Qarabağ "Qubadlı" xalçası (namazlıq). XX əsrin əvvəli.

– uzun tarixi dövr ərzində Rusiya ordusunda xidmət edən erməni silahlı dəstələri daşnak-bolşevik gürühu ilə birləşərək azərbaycanlılara qarşı soyqırımının yeni, daha dəhşətli dövrünü başladılar. 1918-ci ilin martında Bakıda başlanan və bütün Azərbaycanı əhatə edən yeni kütləvi soyqırımları Azərbaycan xalqına çox ağır zərbə vurdu.³⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə Azərbaycan tarixində yeni dövr başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şimali Azərbaycanda silahlı erməni quldur dəstələrinin və daşnak-bolşevik rejiminin Azərbaycan xalqını tamamilə məhv etmək planlarının qarşısını almaq üçün tədbirlər gördü.

5. QARABAĞ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ

(1918–1920-ci İLLƏR)

1918-ci il mayın 28-də təxminən 120 ilədək davam edən Rusiya əsarətindən sonra Azərbaycan xalqı Şimali Azərbaycanda yeni müstəqil dövlətini yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İstiqlal bəyannaməsində vaxtı ilə Güllüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən, Rusiya imperiyasına qatılmış Şimali Azərbaycan torpaqlarının qanuni varisi olduğunu bəyan etdi. İstiqlal bəyannaməsinin birinci maddəsində deyilirdi: «Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tamhüquqlu müstəqil dövlətdir.»³⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisinin hüquqsiyasi cəhətdən əsaslandırılmış xəritəsini nəşr etdirmişdi (bax: əlavə 11, səh. 120). Təbii ki, başqa Şimali Azərbaycan torpaqları kimi, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisinə daxil idi. Lakin bu zaman yenidən elan olunmuş Ermənistan (Ararat) Respublikası Qarabağa heç bir əsası olmayan iddia irəli sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu iddianı rədd etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sədri **Ə.M. Topçubaşov** (1862–1934) Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri ilə 1918-ci il noyabrın 18-də İstanbulda apardığı danışıqlar zamanı bildirmişdi: «*Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5, ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq – Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Bu elə bir xanlığın ərazisidir, burada erməni və müsəlmanların sayı bərabər olmasa da, hər halda ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışımağa əsas yoxdur, özü də onlar buranın yerli əhalisi deyildirlər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşamırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundur. Bununla belə, biz məsələnin sülh yolu ilə həlli tərəfdarıyıq.*»³⁶

Ermənilər Qarabağı ələ keçirmək üçün əvvəllər başladığı soyqırımlarını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də davam etdirdilər. Azərbaycan hökuməti

1

2

3

4

5

Qarabağ geyimləri:

1. Qadın geyimi. XIX əsr; 2. Kişi geyimi. XIX əsr; 3. Çəpken. XIX əsr; 4–5. Arxalıq. Qadın üst geyimi. XIX əsr.

1

2

3

4

1. Baharı (fragment) XIX əsr. 2. Rübənd. XIX əsr. 3. Corab. XIX əsr.
4. Başmaq. XIX əsr.

yarlanmış vəziyyəti nəzərə alaraq, 1919-cu ilin yanvarında **Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl** və **Zəngəzur** qəzalarını əhatə edən **Qarabağ general-qubernatorluğu** yarandı. **X.Sultanov** Qarabağ general-qubernatoru təyin edildi. Ermənistan (Ararat) Respublikasının xarici işlər naziri **S.Tiqranyan** Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmasına etirazını bildirmiş, lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin cavabında bu etiraz əsassız hesab olunmuş və **həmin ərazilərin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması göstərilmişdi**.⁵⁷ Qarabağ general-qubernatoru ermənilərin ərazi iddiaları ilə yanaşı, əvvəlcə ingilislər, sonra isə amerikalılarla gərgin münasibətlər şəraitində fəaliyyət göstərməli oldu. Lakin ermənilər Qarabağ general-qubernatorluğu ərazisində sülh yaranmasına imkan vermədilər.

1919-cu ilin sonları–1920-ci ilin yazında **Zəngəzurdə** erməni-daşnak silahlı quldur dəstələri dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı basqınlar və kütləvi qırğınlar törətdilər.⁵⁸

Ermənilər **Cavanşir qəzasında** da sakitləşmədilər. Onların qəzanın dağətəyi kəndlərinə hücumları adi hal almışdı. Erməni quldur dəstələri 1918-ci ilin yaz-yay aylarında qəzanın düzənlik hissəsinin müsəlman əhəlisinə qarşı da çoxsaylı zorakılıq aktları etdilər. «Ermənilər Tərtər çayının qabağını kəsərək başqa istiqamətə yönəldir və qəzanın aran kəndlərinin əkinlərini susuz qoyaraq, onlara böyük zərər vururdular. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, aran kəndlərində içməli su belə çatışmırdı».⁵⁹

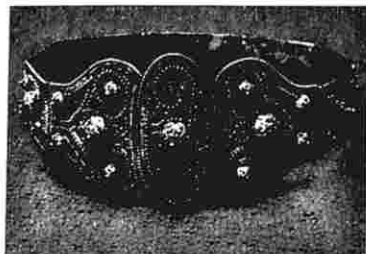
Qarabağın digər qəzası–**Cəbrayıldə** da erməni silahlıların dinc əhaliyə hücum edirdilər. 1918-ci ilin dekabrında Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlı kəndlərinə ermənilərin hücumları genişlənmiş, 1919-cu ilin əvvəllərində daha dağıdıcı xarakter almışdı.

Şuşa qəzası və Qarabağın siyasi mərkəzi olan **Şuşa şəhərində** ermənilərin vəhşilikləri daha amansız şəkildə olmuşdü. Vaxtilə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin Dağlıq Qarabağda məsul nümayəndəsi olmuş **S.Şaduns** 20 dekabr 1922-ci ildə bəzi həqiqətləri təhrif etməklə bərabər, bütün Qarabağın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə daxil olduğunu etiraf edərək yazırdı: «... Еще до создания в Карабахе мусаватской власти (т.е. **Азербайджанской Демократической Республики** – *Я.М., К.Ш.*) туда был назначен со стороны турецких властей (т.е. **Азербайджанской Демократической Республикой** – *Я.М., К.Ш.*) генерал-губернатор Карабаха, и вот в это время появляется новый термин – **Нагорный Карабах, созданный дашнаками**. Не довольствуясь безграничными бойнями, вызванными в Турецкой Армении, партия «Дашнакцютюн», после сдачи гор. Шуши туркам, подымается на горы, населенные исключительно армянами, и постановляет сражаться «до последней капли крови», но не сдаваться туркам. Вот здесь в это время впервые вместе с социал-демократами, именующими себя интернационалистами, организуется правительство Нагорного Карабаха».

Если партии «Дашнакцютюн» удалось избежать войны с турками, то вскоре, по настоянию крестьян этого же самого Нагорного Карабаха, пришлось соединить

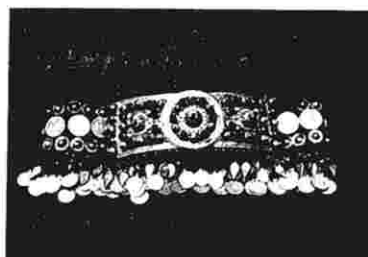
1

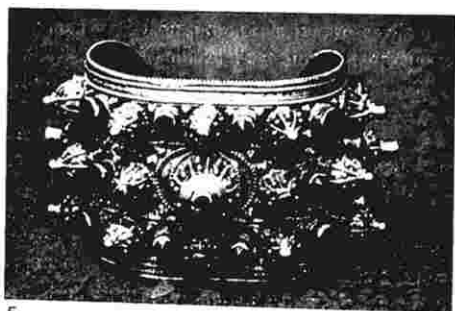
2

3

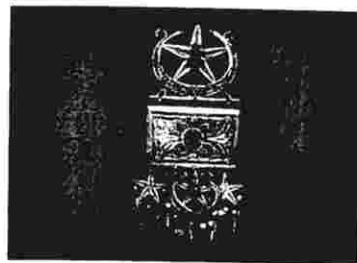
4

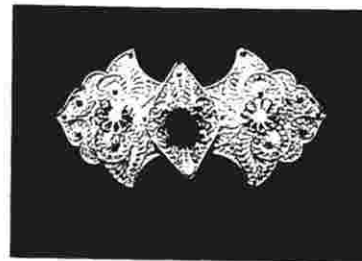
5

Qarabağın bəzək və bədii sənətkarlıq məmulatı:

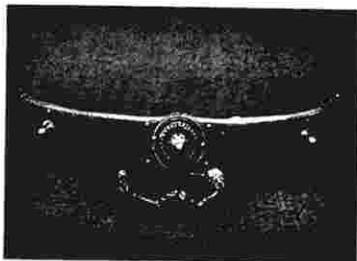
1. Aynalı kəmərlər. Gümüş. XIX əsrin sonu; 2. Aynalı kəmərlər. Gümüş. XX əsrin əvvəli.
3-4. Kəmərlər. Gümüş. XX əsrin əvvəli. 5. Qolbağ. Gümüş. XX əsrin əvvəli.

1

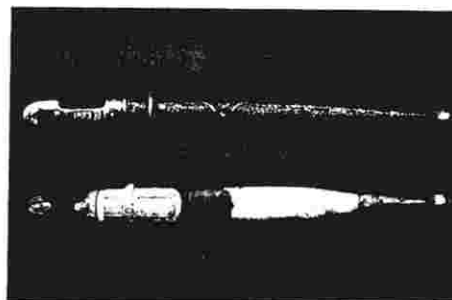
2

3

4

5

1. Quran qabı. Qızıl. XX əsrin əvvəli. 2. Toqqa. Qızıl. XX əsrin əvvəli.
3. Toqqa. Gümüş. XX əsrin əvvəli; 4-5. Xəncərlər. Gümüş. XX əsrin əvvəli.

эту часть с низменной частью и весь Карабах подчинить власти мусаватского правительства...».⁶⁰

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şuşada ermənilərin ən xəyanətkar silahlı qiyamlarından biri 1920-ci il martın 22-də Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günü baş verdi. Bu separatçı qiyam Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan bolşeviklərin sifarişi ilə qaldırılmışdı. Bu zaman erməni-separatçı qiyamlarının əksər yerlərdə dəf edilməsinə baxmayaraq, onlar Əsgəran qalasını ələ keçirə bildilər. Görülən hərbi-siyasi tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Qarabağda öz suveren hüquqlarını bərpa etdi. Lakin ərazisində yaşadıkları dövlətə – Azərbaycana xəyanət edən ermənilərin Qarabağda separatçı qiyamları və törətdikləri soyqırımları 1920-ci ilin aprel işğalı ərəfəsində ölkənin şimal sərhədlərinin müdafiəsi işinə ağır zərbə vurdu və müstəqil Azərbaycan dövlətinin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığını təhlükə altında qoydu.

6. QARABAĞ 1920–1980-ci İLLƏRDƏ

6.1. Sovet hökumətinin Qarabağın ərazisini bölüşdürməsi

Rusiyada Sovet hakimiyyəti möhkəmləndikcə, çar Rusiyası sərhədlərinin bərpa edilməsinə başlandı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şimal sərhədlərində möhkəmlənən XI Qırmızı Ordu hissələrinə respublikanın işğalı planını reallaşdırmaq üçün müvafiq əmr və sərəncamlar verildi. Azərbaycan Parlamenti daxilində sovet dövlətini müdafiə edən qüvvələr və Qarabağda erməni-daşnak separatçıların qaldırdıkları mart qiyamı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu sürətləndirdi. 23 ay yaşamış olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XI Qırmızı Ordunun süngüli ilə devrildi, Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyəti quruldu. Bununla, Qarabağ ətrafındakı hadisələrin yeni mərhələsi başlandı.

* Tərcüməsi: «...hələ Qarabağda Məsvət hakimiyyəti (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti olmalıdır – *Y.M., K.Ş.*) qurulanaq oraya türk hakimiyyət orqanları (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti olmalıdır – *Y.M., K.Ş.*) tərəfindən Qarabağ general-qubernatoru təyin edilmişdi və elə bu zaman **daşnaklar tərəfindən yaradılmış yeni termin – «Dağlıq Qarabağ» termini meydana gəldi...** «Daşnaksutyun» partiyası Türkiyə Ermənistanında törətdiyi sayız-hesabsız qırğınlarla kifayətlənməyərək, Şuşanı türklərə təslim etdikdən sonra yalnız ermənilərin məskunlaşdığı dağlara qalxır və «son damla qanıma qədər» vuruşmaq, lakin türklərə təslim olmamaq barədə qərar qəbul edir və bu zaman məhz burada həmin dövrdə özlərini beynəlmiləli adlandıran sosial-demokratlarla birlikdə Dağlıq Qarabağ hökuməti təşkil edilir. «Daşnaksutyun» partiyası türklərlə müharibədən yayına bilsə də, çox keçmədən elə həmin Dağlıq Qarabağ kəndlilərinin təkidilə bu hissə (yəni Qarabağın dağlıq hissəsi – *Y.M., K.Ş.*) düzən hissə ilə birləşdirildi və bütün Qarabağ Məsvət hökumətinə (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə – *Y.M., K.Ş.*) tabe edildi...»

6.1.1. Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi: 1920–1923-cü illər

Dağlıq Qarabağ: coğrafiyası və «Dağlıq Qarabağ» anlayışı. Bu problemin şərhli üçün əvvəlcə Dağlıq Qarabağın coğrafiyası və «Dağlıq Qarabağ» anlayışı üzərində dayanacaq.

Relyefinə görə Qarabağ aran (düzən) və dağlıq hissələrə bölünür. Bu reallıq elmdə də öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, tanınmış qafqazşünas **M.A.Skibitskinin** oğlu **A.M.Skibitski** «Qafqaz böhranı» adlı məqaləsində yazırdı: «Qarabağ xanlığının bütöv dağlıq hissəsi o vaxt Dağlıq Qarabağ adlanırdı. Şərqdə Qarabağ dağ silsiləsi, Qərbdə isə Zəngəzur dağları arasındakı torpaqlar, habelə Yuxarı Qarabağla, aran yeri olan Aşağı Qarabağı bir-birindən ayıran Qarabağ yaylası həmin əraziyə daxil idi».⁶¹ Aydın olduğu kimi, çar Rusiyası tərkibində olduğu zaman Qarabağın ərazisi, daha doğrusu, keçmiş Qarabağ xanlığının torpaqları müxtəlif inzibati bölgülərə məruz qaldığından, «Qarabağ» anlayışı əvvəlki inzibati-siyasi mənasını itirmişdi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918–1920) «Qarabağ» anlayışı öz əvvəlki mənasını yenidən özünə qaytardı. **S.Şadunsun** yuxarıda göstərilən fikirdən aydın olduğu kimi, elə Dağlıq Qarabağ termini də bu zaman daşnaklar tərəfindən meydana gətirildi.⁶²

Bu zamandan «Dağlıq Qarabağ» anlayışı yalnız coğrafi deyil, siyasi maraq da kəsb etməyə başladı. Bolşeviklər Şimali Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra bu anlayış inzibati-siyasi mənə kəsb etməyə başlayır, Azərbaycan–Ermənistan münasibətlərində və ona müdaxilə edən Rusiyanın siyasi leksikonunda əsas anlayışlardan birinə çevrilir. Elə bu zaman Dağlıq Qarabağın coğrafi baxımdan əhatə dairəsində də dəyişiklik baş verir. Yenə **A.M.Skibitskinin** yazdığı kimi, «...Qarabağ yaylası 1923-cü ildə muxtariyyət almış və Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayəti və ya Azərbaycanın yeni sərhədləri daxilində qısaca olaraq Dağlıq Qarabağ adlanmışdır».⁶³

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV): yaradılması tarixi, əsas hadisələrinin sinxronlaşdırılması və buradan irəli gələn nəticələr. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılmasının prinsipl məsələlərini müəyyən etmək, daha doğrusu, bu prosesi tam aydınlığı ilə təsvir etmək üçün əsas hadisələrə mənsubiyyət üzrə sinxron şəkildə diqqət yetirək (**Sinxron cədvələ bax: Cədvəl 6.1**).

Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi **Q.Kaminskinin** (1895–1938) sədrliyi ilə keçirilən 27 iyun iclasında Tiflisdə komissiyanın işi ilə əlaqədar Azərbaycanın Ermənistanla sərhədi haqqında məsələ müzakirə edildi. Bu iclasda 5 maddədən ibarət qərar qəbul olundu. İlk dəfə burada Dağlıq Qarabağa bəyan edilən öz müqəddəratını təyin etməyə Azərbaycanın baxışı ifadə olundu: «3. **Məsələnin** (Dağlıq Qarabağ haqqında – *Y.M., K.Ş.*) **yeganə həlli erməni və müsəlman kütləsinin Sovet quruculuğu işinə geniş cəlb edilməsi (yol. Nərimanovun Bəyannaməsindən aydın olduğu kimi) ola bilər**». Problemin həlli haqqında Siyasi Büro və Təşkilat Bürosunun fikrinin Tiflisə çatdırılması Nərimanova həvalə edildi. Nərimanovun Tiflisdə olan Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri **M.H.Hacıyev** və xarici işlər naziri **M.D.Hüseynovla** elə həmin gün birbaşa xətlə danışığı oldu. **Nərimanov**: «Deyin ki, bu, Siyasi və Təşkilat Bürosunun fikridir. Əgər onlar mənim bəyannaməmə istinad edirlərsə, bəyannamədə hərfən belə deyilmişdir: Dağlıq Qarabağa tam azad öz müqəddəratını təyin etmə hüququ verilir».

Hüseynov: «Yaxşı. Hər şeyi çatdıraram. Hər halda, deyim ki, bizim qərarımız, şübhəsiz, çox soyuq qarşılanacaqdır». Yenə həmin gün Hüseynov bu barədə Qafqaz Bürosuna məlumat verdi. Bu məsələ üzrə Qafqaz Bürosunun fəvqəladə plenumunu çağırmaq, Nərimanov və Myasnikovu Tiflisə dəvət etmək qərara alındı.⁷⁰

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsinə necə «muxtariyyət» verildi: Qafqaz Bürosu plenumunun 1921-ci il 4 və 5 iyul tarixli qərarları. Belə bir zəmində Tiflisdə Qafqaz Bürosu plenumunun iclası keçirildi. Xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Qafqaz Bürosunun 4 iyul axşam və 5 iyul iclas protokollarından çıxarışları olduğu kimi (tərcümədə) veririk:⁷¹

«RK(b)P MK QAFQAZ BÜROSU PLENUMUNUN AXŞAM İCLASININ PROTOKOLUNDAN

İştirak edirlər:* RKP MK üzvü Stalin, Qafqazın üzvləri: Orconikidze, Maxaradzə, Kirov, Myasnikov, Nazaretyan, Oraxelçivili və Fiqatner. Komissiyaların Qafqazın katibi Breytman, Gürcüstan MK üzvləri: Sinsadze, Mdivani və Svanidze.

Dinlənilir:

5. Qarabağ məsələsi. Bu məsələnin müzakirəsində iki fikir aşkar oldu və aşağıdakı məsələlər sənə qoyuldu:

a) Qarabağı Azərbaycanın hüddüdlərində saxlamaq;

b) Bütün Qarabağda, bütün erməni və müsəlman kütləsinin iştirakı ilə ümumxalq rəy sorğusu keçirmək;

v) Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistanın tərkibinə daxil etmək;

q) Rəy sorğusunu yalnız Dağlıq Qarabağda, başqa sözlə, ermənilər arasında keçirmək.

Qərar verildi:

Lehinə səs verdilər: Nərimanov, Maxaradzə, Nazaretyan

Əleyhinə: Orconikidze, Myasnikov, Kirov, Fiqatner

Lehinə səs verdilər: Nərimanov, Maxaradzə

Lehinə səs verdilər: Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner, Kirov

Lehinə səs verdilər: Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner, Kirov, Nazaretyan

* Stalin (Çaqayvili) İsmail Yaxarıyev (1879–1953) – bütün dövrdə millətçilikçi işləri üçün xalq komissarı (1917–1922) idi; Orconikidze Qriqori Konstantinoviç (Sergo) (1886–1937); Maxaradzə Filipp İseyyeviç (1868–1941) – Gürcüstan İK-nin sədri; Nərimanov Nəriman Kurbatoviç Nəcəf oğlu (1870–1925) – Azərbaycan XKS-nin sədri (1920–1922); Kirov (Kostrikov) Sergey Mironoviç (1886–1934); Myasnikov (Myasnikyan) Aleksandr Fyodoroviç (1886–1925) – Ermənistan İK-nin sədri; Nazaretyan Amaxak Markaroviç (1889–1937) – 1920–1922-ci illərdə QB-nin katibi, Gürcüstan İK-nin və XKS-nin sədri; Fiqatner Yarı Petroviç (Yakov İsaakoviç) (1889–1937) – 1921-ci ilin martından Gürcüstan İK-nin üzvü, GK(b)P MK-nin katibi; *История СССР. Энциклопедия, М., 1983*

Qərar alındı:

Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilmiş, yalnız Dağlıq Qarabağda rəy sorğusu keçirilsin.

6. Qarabağ məsələsinin Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, yol. Nərimanov qəti həll edilməsi üçün məsələnin RKP MK-ya keçirilməsini zəruri hesab etdiyini bildirdi.

Qarabağ məsələsinin ciddi fikir ayrılığına səbəb olmasını nəzərə alaraq, RKP MK Qafqazın onun qəti olaraq həll edilməsi üçün RKP MK-ya keçirilməsini zəruri hesab edir.

Qarabağ məsələsi haqqında səsvermədə yol. Oraxelçivili iştirak etmədi.

RKP MK Qafqazın katibi Fiqatner»

«RK(b)P MK QAFQAZ BÜROSU PLENUMUNUN İCLAS PROTOKOLUNDAN

5 iyul 1921-ci il

İştirak edirlər: RKP MK üzvü Stalin, Qafqazın üzvləri: yol. Orconikidze, Kirov, Nazaretyan, Oraxelçivili, Fiqatner, Nərimanov, Myasnikov, ASSR Xalq Xarici İşlər komissarı Hüseynov.

Dinlənilir:

Qərar alındı:

1. yol. Orconikidze və Nazaretyan əvvəlcə plenumun Qarabağ haqqında qərarına yenidən baxılması məsələsini qaldırdılar.

a) Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli sülhün zərurətini və yuxarıda qeyd edilən Qarabağın Azərbaycanla kifayət qədər iqtisadi əlaqələrinə nəzərən, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanılmasını, onun inzibati mərkəzi müstəqil vilayət tərkibindəki Şuşa şə. olmaqla geniş vilayət muxtariyyəti verilməsi. Səs verirlər – 4 lehinə, 3 əleyhinə.

b) Azərbaycan MK-ya təqdim olunan, sonradan RKP MK Qafqazın təsdiqinə verməklə, müstəqil vilayətin sərhədlərini müəyyənləşdirin.

v) RKP MK Qafqazın Ruyasət Heyətinə Dağlıq Qarabağın Fəvqəladə Komitəsinə namizəd haqqında Azərbaycan və Ermənistan MK ilə danışıq aparması təqdim olunsun.

q) Azərbaycan MK tərəfindən Dağlıq Qarabağın muxtariyyət həcmini müəyyənləşdirin və təsdiq üçün MK-nin Qafqazına təqdim edilsin.

RKP MK Qafqazın katibi: Fiqatner.»

Qaynaq: Sov. İKP MK yanında MLI PAAF (indi ARDSPAHA), f. 64, siyahı 2, iş 1, v. 118: 122–122K; К истории образования Народно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 90–91; 92

Ermənilər Qafqaz Bürosunun 5 iyul tarixli qərarının qəbul edilməsində Stalinin əsas rol oynadığını sübut etməyə çalışırlar. Əslində, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun 4 və 5 iyul iclaslarında Stalinin təzyiqinin nədən ibarət olması faktlarla təsdiq olunmur. Bir sözlə, SSRİ-nin yaradılması (1922, 30 dekabr) ərəfəsindəki mübarizədə özünün «muxtariyyətləşdirmə» planı ilə çıxış edən Stalinin guya sosialist dövlətinin federativ quruluşunun Lenin ideyasını həyata keçirməsi əqləbatan görünür. Ona görə də məsələ daha dərin və ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməlidir:

1) Mərkəz Qafqaz Bürosunun təmsilində hələ SSRİ-nin yaradılmasından, Azərbaycan və Ermənistan SSR-in İttifaq dövlətində birləşdirilməsindən əvvəl praktik olaraq sərhəd məsələsinə müdaxilə etməklə səlahiyyətli tərəf kimi çıxış etdi. Dağlıq Qarabağ məsələsi üçtərəfli müzakirə məsələsinə çevrildi;

2) Qafqaz Bürosu bu «hüququndan» istifadə edərək Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ barəsində elan etdiyi öz müqəddəratını təyinetmə müddəasının təbii-tarixi şəklində yerinə yetirilməsinə imkan vermədi, onu «geniş vilayət muxtariyyəti» kimi ifadə etdi;

3) Qafqaz Bürosu 4 iyul qərarı ilə Azərbaycana (yəni, Dağlıq Qarabağ Ermənistanına verilə bilər!), səhəri gün isə bu məsələyə qayıtmaqla Ermənistanı təsir göstərmək (yəni Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması təsdiq edilə bilər!) və Mərkəz üçün əlverişli mövqeyi təmin etmək istəyirdi, buna da (yəni Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə) nail oldu. Beləliklə, Qafqaz Bürosu plenumunun 5 iyul qərarından sonra Dağlıq Qarabağ ətrafında hadisələr yeni istiqamət aldı: Qafqaz Bürosu Mərkəz üçün əlverişli qərarı təmin edib, onun reallaşdırılması uğrunda təzyiqlərə başladı. Bununla, Azərbaycan SSR özünün ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa məcburi şəkildə muxtariyyət verilməsi nəticəsində yeni şəraitlə qarşılaşdı. Ermənistan isə Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı olaraq, Qafqaz Bürosu ilə Azərbaycan arasında münasibətləri kəskinləşdirməyə, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi ilə onun işlərinə qarışmaq imkanlarından istifadə edərək, Dağlıq Qarabağa olan iddialarını həyata keçirməyə çalışdı. Bu məsələlər kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməlidir.

S.M.Kirovun mövqeyində dəyişiklik. 5 iyul qərarı qəbul edildikdən sonra Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən onun həyata keçirilməsinə başlanmalı idi. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin həmin ilin 19 iyul tarixli iclasında Nərimanovun Tiflis səfərinin yekunları bəyənilmiş, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun 20 iyul tarixli iclasında isə muxtar vilayətin konstitusiyasının hazırlanması üçün komissiya yaradılmışdı. *“Burada bir məsələnin aydınlaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Artıq məlum olduğu kimi, 5 iyul qərarı ilə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsində Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə həlledici rol ayrılmışdı. Görünür, 1921-ci ilin iyulunda Kirovun Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi rəhbərliyinə gətirilməsində elə bu amil də mühüm rol oynamışdı. Məhz Kirov faktik olaraq Azərbaycanda rəhbərliyə keçdikdən sonra Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə rəsmi münasibət dəyişdi və bu proses iki ilə dək ləngidi.* Ona görə də bu məsələ ətrafında Kirovun mövqeyi və ona təsir edən amillər xüsusi olaraq araşdırılmalıdır. Əgər 4 iyul iclasının protokolundan çıxarışa nəzər sahsaq görərik ki, o zaman Kirov Qarabağın dağlıq hissəsinin Azərbaycanın hüdudlarında saxlanması əleyhinə çıxmış (5,a), onun Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsinin isə lehinə (5,b) səs vermişdir. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin 19 iyul, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun 20 iyul iclaslarında və qeyd olunan qərarların qəbulunda Kirov da iştirak etmişdi. *Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi*

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Qarabağın görkəmli dövlət, hərbi və ictimai-siyasi xadimləri:

1. General-leytenant Fərəc bəy Ağayev (1811-1891). 2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müdafiə naziri Saməd bəy Mehmandarov (1856-1931). 3. Azərbaycan milli mübarizəsinin ideoloqlarından biri – Əhməd bəy Ağayev (1869-1939). 4. Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov (1879-1941). 5. General-mayor Yaqub Quliyev (1900-1942). 6. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Aslan Vəzirov (1910-1988). 7. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Xəlil Məmmədov (1916-1989). 8. Məşhur neftçi, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Süleyman Vəzirov (1910-1973). 9. General-mayor Murtuz Quliyev (1920-1979).

Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun 26 sentyabrda bilavasitə Kirovun sədrliyi ilə keçirilən iclasında onun mövqeyinin əksinə dəyişdiyini görürük. İclasda iştirak edən 9 nəfərdən (Kirov, Nərimanov, Axundov, Qarayev, Əfəndiyev, Stukalov, Mirzoyan, Bünyadzadə, Hüseynov) 7-si Qafqaz Bürosundan Dağlıq Qarabağın ayrılması haqqında qərarın yenidən nəzərdən keçirilməsini xahiş etməyi qərara alır, yalnız 2 nəfər – Nərimanov və Bünyadzadə Qafqaz Bürosunun qərarının qısa müddətdə yerinə yetirilməsinə tərəfdar çıxır. Bu məsələ üzrə materiallar toplamaq üçün komissiya yaradılır.⁷¹ Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Təşkilat Bürosu üzvlərinin iştirakı ilə Qarabağın məsul işçilərinin 21 oktyabr konfransına rəhbərlik edən Bünyadzadə də Kirovun mövqeyinə keçir. Belə ki, *həmin iclasda Dağlıq Qarabağın muxtar vilayət kimi ayrılması xüsusi qeyddə məqsəduyğun hesab olunurdu.*⁷²

Bəziliklə, məhz Kirovun rəhbərliyi ilə Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti məsələsinə yeni münasibətin yarandığı ortaya çıxır. Bu təsadüfi deyildi. *Kirov nəinki öz şəxsi mövqeyinin, hətta Qafqaz Bürosunun Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını təsdiq etmək əvəzinə, ona məcburi muxtariyyət verilməsi haqqındakı qərarının və onun qısa müddətdə həyata keçirilməsi zərurətinin yanlış olduğunu yəqin etmişdi.*

Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi dekretləşdirildəndən 4 ay keçdikdən sonra belə, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin 8 oktyabr 1923-cü ildə Kirovun sədrliyi ilə keçirilən iclasında Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi haqqında qərarın əhali, xüsusilə türklər (azərbaycanlılar – *Y.M., K.Ş.*) arasında təbliğ olunmasının başa çatdırılmadığı etiraf olunurdu.⁷³

Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi Azərbaycana necə qəbul etdirildi? Hadisələrin belə gedişi Qafqaz Bürosunun narahatlığına səbəb oldu və 5 iyul qərarının Azərbaycana qəbul etdirilməsi üçün təzyiqlərə başlandı. Bu, iki yolla həyata keçirilirdi. Bir tərəfdən Azərbaycan rəhbərliyi qarşısında tələb qoyulur, digər tərəfdən Dağlıq Qarabağın idarəçiliyi bura xüsusi olaraq göndərilən erməni kadrları ilə «məhkəmləndirilərə» həmin bölgədə Azərbaycanın təsirinin zəiflədilməsinə cəhd edilirdi.

Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi Zaqafqaziya federasiyası və SSRİ-nin yaradılması prosesləri ilə paralel gedirdi. Buna baxmayaraq, onun həyata keçirilməsindəki problemlərə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının irəli sürdüyü şəkildə yenidən baxılmadı. Əksinə, 1922-ci ilin fevralında Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının I qurultayında Orconikidzenin sədr seçildiyi Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi, 5 iyul qərarının qəbul edilməsində olduğu kimi, onun reallaşdırılmasında da inzibati-amirlik üsullarına əl atdı. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin 27 oktyabr 1922-ci il tarixli iclasında Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə 5 iyul qərarının həyata keçirilməsi təklif edildi, Karakozovun İcraiyyə Komitəsinin sədri təyin edilməsi, Şadunsun məsul iş gön-

dərməsi üçün Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə ezam edilməsi qərara alındı.⁷⁴ Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 15 dekabr iclası Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin qərarını icra üçün qəbul etdi, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Mərkəzi Komissiya (Kirov, Mirzəbəkyan, Karakozov) və 7 nəfərdən ibarət Komitə (1922, 15 dekabr–1923, 24 iyul) təşkil edildi. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycana təzyiqli yenə davam etdirildi.⁷⁵ Dekabrın 22-də Zaqafqaziyanın İttifaq Soveti Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinin sürətləndirilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etdi.⁷⁶

SSRİ-nin yaradılmasından sonra Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin tələbləri daha sərt şəkildə alındı. 1923-cü ilin mayında Qarabağ Komitəsinin məruzəsi Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi plenumunun gündəliyinə daxil edildi.⁷⁷ İyunun 1-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyəti muxtariyyətin dekretləşdirilməsi və onun layihəsinin üç gün ərzində Mərkəzi Komitəyə təqdim olunması barədə qərar qəbul etdi.⁷⁸ Bu qərar Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin təmin etdi. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin plenumu iyunun 27-də Şaduns və Karakozovun məruzəsi əsasında Dağlıq Qarabağa bir ay müddətində muxtar vilayət statusu verilməsinin təmin olunmasını Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə həvalə etdi.⁷⁹ İyulun 1-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin iclası Kirovun sədrliyi ilə Qarabağ haqqında məsələni dinləyərək 6 bənddən ibarət qərar qəbul etdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət vermək, mərkəz Xankəndi olmaqla «**Muxtar Qarabağ vilayəti**» yaratmaq təklif olundu. Sərhədlərlə bağlı məsələləri müəyyən etmək üçün komissiya (Qarayev–sədr, üzvlər: Karakozov, Sviridov, İldırım və Bünyadzadə) yaradıldı və s.⁸⁰ 1923-cü il iyulun 4-də Azərbaycan Sovetləri Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi də eyni məzmunlu qərar qəbul etdi.

Azərbaycan Sovetləri Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi iyulun 7-də **M.B.Qasimov** (1879–1949) və **Ə. M.Xanbudaqovun** (1893–1937) imzası ilə «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılması haqqında» dekret verdi.⁸¹ Dekret preambula, dörd bənd və müstəqil komissiya yaradılması haqqında yekundan ibarətdir. Göründüyü kimi, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə dekretin adı arasında fərq vardır, çünki Qarabağın aran və dağlıq hissəsini bir yerdə ayırmaq əvəzinə, yalnız Dağlıq Qarabağı ayırmaq qərara alınmışdı. Dekretin **Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayəti** adlandırılması (işdə dolaşılıqlı yaratmamaq üçün biz də bu ənənəni davam etdirmək məcburiyyətindəyik, amma onu ilk rəsmi sənədlərdə qeydə alınmış mənada qəbul edirik – *Y.M., K.Ş.*). Dekret ciddi hüquqi sənəd təsiri bağışlamır, primitiv məzmunu ilə fərqlənir. Preambulada tarixi xronologiya pozulur, faktlar təhrif olunur, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi zərurəti kifayət qədər əsaslandırılır. Dekretin birinci bəndində («1) **Образовать из армянской части (?) Нагорного Карабаха автономную область, как составную часть (?) АССР, с центром**

в местечке Ханкенды»)* hüquqi-siyasi təhrifə yol verilir. Azərbaycan torpaqlarından Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılması (*bax: əlavə 12, səh. 121*) və onun Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmasının təsdiqi əvəzinə, müxtəlif cür təfsir olunan ifadələr işlədilir. Üçüncü bənddə isə Sovetlər qurultayı çağırılanadək Müvəqqəti İnkilab Komitəsi yaradılır. Bu da, heç şübhəsiz, vilayətin erməni rəhbərliyinə daha geniş hüquqlar verirdi. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin 16 iyul (dekretdən 10 gün sonra!) tarixli iclasının qərarı ilə Şuşa şəhəri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti tərkibinə daxil edildi.¹⁴ Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üçün quberniya icraiyyə komitələri haqqında 1923-cü il Əsasnaməsi qəbul və tətbiq edildi.¹⁵ Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında Əsasnamə isə 26 noyabr 1924-cü ildə çap olundu.¹⁶

Beləliklə, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ süni şəkildə **aran** və **dağlıq** hissələrinə parçalanmış və Azərbaycan rəhbərliyi Qarabağın dağlıq hissəsində sonradan məskunlaşmış ermənilərə muxtariyyət statusu verməyə məcbur edilmişdi. **Özü də bu addım həmin hissədə – Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların rəyi nəzərə alınmadan, onların hüquqları kobudcasına tapdalanaraq atılmışdı.**

Ermənistanın Dağlıq Qarabağ «formulu». Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və ona muxtariyyət verilməsi məsələsində Ermənistanın mövqeyi də maraq doğurur. Ermənistan ilk dövrdə məsələnin bu şəkildə həlli ilə razılaşmaq istəməmiş, 1921-ci il iyulun 16-da Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun 5 iyul tarixli qərarının onu təmin etmədiyini bildirmiş¹⁷ və Dağlıq Qarabağa iddiasını davam etdirməyə başlamışdı. Lakin sonra mövqeyini dəyişərək, Qafqaz Bürosunun ona hədiyyə etdiyi Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsini öz məqsədinə uyğunlaşdırmağa başlamış və Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizə belə bir formul almışdı: **Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsindən onun Azərbaycanın idarəsi altından çıxarılmasına – Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə doğru!** Bu formulun əsasında Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında erməni sovinizminin gücləndirilməsi dururdu. İş o yerə çatmışdı ki, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi XII qurultayında (1923, 17–25 aprel) K.Radek Azərbaycanda erməni sovinizmindən (aprelin 23-də) bəhs etmişdi. İ.Stalin isə ona qarşı çıxmışdı.¹⁸ **Adətən Qafqaz Bürosunun 5 iyul qərarından bəhs etdikdə Stalinlə barışa bilməyən erməni müəllifi burada onun sözlərindən gen-bol iqtibas gətirir. Bu həmin partiya qurultayıdır ki, orada**

* Tərcüməsi belədir: «Dağlıq Qarabağın erməni hissəsindən (ermənilər yaşayan – Y.M., K.Ş.) Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi, Xankəndi adlanan yer mərkəz olmaqla, muxtar vilayət yaradılacaq». Bu sənədin özündən də aydın olur ki, ermənilər bütün Dağlıq Qarabağda deyil, Dağlıq Qarabağın yalnız bir hissəsində yaşayırdılar. Digər tərəfdən yeni yaradılan muxtar vilayət üçün mərkəz olaraq seçilən yerin adı da azərbaycanlılara məxsus Xankəndi idi. Lakin bir qədər sonra Xankəndinin adı dəyişdirilib, 1918-ci ilin mart qırğınlarının təşkilatçısı, Azərbaycan xalqının qəddar düşməni Stepan Şaumyanın adı ilə Stepanakert adlandırıldı. Sonralar ədalət bərpə olundu, şəhərin tarixi adı qaytarıldı.

Leninin «Qurultaya məktub»u oxunmuş və orada Stalinin obyektiv xarakteristikası* verilmişdi.¹⁹ XII qurultayda seçilmiş Mərkəzi Komitə üzvlərinin repressiyası da məlum faktır. Ona görə də K.Radekin çıxışı ilə əlaqədar məsələlər də yenidən tədqiq olunmalıdır.

Stalinin timsalında güclü müdafiyyə malik olan ermənilər çox çəkmədən əsl niyyətlərini açıqladılar. Şaduns 13 iyunda Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinə yazdı ki, bu muxtar vilayət (Dağlıq Qarabağ–Y.M., K.Ş.) bilavasitə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsilə bağlı olmalıdır;²⁰ «Zaqafqasiyanın rəhbərləri problemin belə alternativ, daha ağıllı həllinə getmədilər»²¹. Bununla o, Ermənistanın Dağlıq Qarabağa bağlı sonrakı fəaliyyətinin əsas formulu haqqında yuxarıda söylənilənləri çox aydın təsdiq etdi.

* * *

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtariyyət verilməsi və onun ətrafında yaranan məsələlərə münasibət Kirovun AK(b) P-nin VI qurultayında (1924, 5 may) yekunlaşdırılır. Onun Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə olan şübhə və inamsızlığı, az qala hər cümlədə hiss olunur. O, həmin qurultayda demişdir: **bu məsələni biz, nəhayət (!), həll etdik və şübhəsiz (!), tamamilə düzgün iş gördük. Bu məsələni, əsasən, yenidən həll etməyə qayıtmayacağıma heç bir şübhə (!?) yoxdur.**²² Əslində isə, yuxarıda göstərilənləri kimi, Kirovun bu məsələnin düzgün həll olunduğuna şübhəsi vardı və bu tamamilə əsaslı şübhə idi.

6.1.2. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin Ermənistan tərəfindən ələ keçirilməsi, Naxçıvanın digər Azərbaycan torpaqlarından ayrı salınması

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazi bölgüsü ənənələrinə sadiq qalaraq Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Qarabağ general-qubernatorluğunda birləşdirmişdi və bu regiona vahid inzibati ərazi kimi baxırdı. Azərbaycan SSR hökuməti də, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1920-ci il 30 aprel tarixli notasında Ermənistanın Zəngəzur və Qarabağı öz qoşunlarından təmizləməsinə tələb etmişdi. Lakin sonralar, sovet dövründə, müəyyən məqsədlər əsas götürülərək, Zəngəzurun Qarabağdan ayrı olması təsəvvürünün yaradılmasına başlandı. Bu həmin torpaqların taleyinin həllində Azərbaycana təzyiqli gücləndirmək məqsədi güdüdü. Hadisələrin sonrakı gedişində, yəni 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyətinin

* Lenin yazmışdı: «Сталин слишком груб, и этот недостаток, вполне терпимый в среде и в общении между нами, коммунистами, становится нетерпимым в должности генсека... Я предлагаю товарищам обдумать способ перемещения Сталина с этого места...» // Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 45, с. 346

qurulması ilə Zəngəzura münasibətdəki mövqe dəyişdi. Azərbaycan İncilab Komitəsinin Ermənistan Sovet Respublikasına 30 noyabr tarixli teleqramı və 1 dekabr bəyannaməsində («Nərimanov Bəyannaməsi»), artıq Zəngəzurun guya Ermənistan «verilməsindən» bəhs olunur. Lakin bəzi səbəblər üzündən Zəngəzur qəzasının 3.637 kv. verstlik hissəsi Ermənistanə verilmişdi.*

Əslində bunun özü də Azərbaycana vurulan ən ağır zərbə, həyata keçirilən ən böyük düşmənçilik aktı idi. Çünki Zəngəzurun elə bir hissəsi Ermənistanə verilmişdi ki, Naxçıvanla Azərbaycanın digər torpaqları arasında əlaqələr kəsilsin, Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınsın. Digər tərəfdən bu, ermənilərin Naxçıvanla bağlı gələcək məkrli niyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün bir hazırlıq xarakteri daşıyırdı.

6.1.3. Qarabağın digər torpaqlarının inzibati bölgüsündə dəyişikliklər

1920–1923-cü illərdə məqsədyönlü surətdə həyata keçirilən proseslər nəticəsində keçmiş Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil olan Azərbaycan torpaqları ənənəvi tarixi-coğrafi vahidliyini və ya bütövlüyünü itirdi. Azərbaycanın 1917 və 1921-ci il kənd təsərrüfat siyahıyaalmalarının materialları əsasında nəşr edilmiş yaşayış məskənləri siyahısında ölkə ərazisi 15 qəzaya ayrılır. Qarabağ ərazisində Cəbrayıl (Qaryagin), Cavanşir, Qubadlı, Şuşa qəzalarının olduğu göstərilir.⁹⁶ Göründüyü kimi, bu mərhələdə qəzaların əraziləri hələlik əvvəlki sərhədləri daxilində qalır. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılarkən Cavanşir, Şuşa və Qubadlı qəzalarının bəzi yaşayış məskənləri ənənəvi inzibati bölgüsündən qoparılaraq onun tərkibinə verildi. Nəticədə yeni inzibati bölgü aparmaq tələbi meydana gəldi. Bu məsələ Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Əsasnaməsini hazırlayan komissiyanın iclasında müzakirə edildi. Aran (düzən) Qarabağın idarə forması və inzibati bölgüsünə dair 3-cü məsələ üzrə belə bir qərar çıxarıldı: **Tərkibinə Cavanşir qəzasının aran hissəsi, Şuşa, Qubadlı və Qaryagin (Cəbrayıl) qəzalarının daxil olduğu Aşağı Qarabağ Vilayət İcraiyyə Komitəsi yaratmaq, ona RSFSR-in quberniya icrakomları haqqında 1923-cü il Əsasnaməsini tətbiq etmək, Aran Qarabağ vilayətinin rayonlaşdırılmasını Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında xüsusi komissiyaya həvalə etmək.**⁹⁷ Buradan aydın olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldığı dövrdə Aran Qarabağın da xüsusi bir inzibati-ərazi vahidində birləşdirilməsi fikri olmuşdu. Lakin az bir vaxt keçdikdən sonra bu fikir dəyişmişdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri **M.B. Qasımov**, Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini **M. Quliyev** və Daxili İşlər naziri **İ. Sviridovun** imzaladığı Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 6 avqust tarixli əmrinə əsasən, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldıqdan sonra Qarabağın qalan hissəsindən Ağdam, Cəbrayıl və Kürdüstan qəzaları

* Bu barədə A.M. Skibitski,⁹⁶ N. Heydarov⁹⁷ və İ. Musayev⁹⁸ əsərlərində məlumat verilir.

yaradılmışdı (*bax: əlavə 13, səh. 122*). Həmin sənədə görə Ağdam, Cəbrayıl və Kürdüstan qəzalarının ərazilərinin tərkibi, mərkəzləri, qəza icrakom sədrləri və b. məsələlər müəyyənləşdirilmişdi, Qubadlı qəzası isə ləğv edilmişdi.⁹⁸

Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsi Azərbaycan SSR-də həyata keçirilən bu və digər inzibati-ərazi bölgülərini nəzərə alaraq, 1921-ci il kənd təsərrüfat siyahıyaalması materialları əsasında onların ərazisinin sahəsi, əhalisinin milli tərkibi və b. məsələlər üzrə hesablamalar aparmışdı. Həmin hesablamalara görə, Qarabağın tarixi torpaqlarından (xanlığın sərhədləri üzrə) Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (4.160,5 kv.km.*) də daxil olmaqla, cəmi 15.996,9 kv.km.-lik ərazi qalmışdı⁹⁹. Qarabağın tarixi ərazilərinin bir hissəsi isə Azərbaycandan qoparılaraq Ermənistanə verilmişdir. Sonrakı inzibati-ərazi bölgüləri prosesində Zəngəzur qəzasının Azərbaycan SSR tərkibində qalan hissəsində Zəngilan (0,7 min kv.km.), Qubadlı (0,8 min kv.km.), Laçın (1,8 min kv.km.) rayonları yaradıldı. Ağdam və Cəbrayıl qəzalarının ərazisində isə Ağdam (1,1 min kv.km.), Bərdə (1,0 min kv.km.), Ağcabədi (1,8 min kv.km.), Tərtər (0,4 min kv.km.), Cəbrayıl (1,0 min kv.km.) rayonları yaradıldı¹⁰⁰. Beləliklə, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində xüsusi yeri olan Qarabağ xanlığının ərazisi parçalanaraq bir hissəsi Ermənistanə verildi, Azərbaycanda qalan hissəsinin dağlıq regionunda isə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı.

6.2. Dağlıq Qarabağ 1923–1980-ci illərdə

İndiyədək Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi məsələsindən bəhs edilərkən, demək olar ki, onun ərazisinin inzibati bölgüsü tarixinin ən mühüm hadisələrinə lazımi diqqət yetirilməmişdir. **Təhlil göstərir ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi real tarixi əks etdirən elmi-coğrafi prinsiplər əsasında deyil, xüsusi məqsəd güdən volyuntarist yanaşma əsasında formalaşdırılıb, yəni o, erməni yaşayış məskənlərinin üstün olduğu lokal əraziləri muxtar qurum adı altında birləşdirmək yolu ilə təşkil olunub** (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu «prinsip» əsasında ermənilər kompakt yaşadıqları başqa ölkələrin ərazisində də özlərinə «muxtariyyət» tələb edə bilərlər!). İş o yerə çatmışdı ki, Kəlbəcərə məxsus Ağdaban, Füzuliyə məxsus Yuxarı Veysəlli kəndləri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sərhədləri daxilində qalmış, inzibati təcəhlik dəyişdirilmişdi. Dağlıq Qarabağ muxtariyyətinin Əsasnaməsini hazırlayan komissiyanın qərarına əsasən onun tərkibinə 170-dən çox yaşayış məskəni verilmişdi.¹⁰¹ Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsinin 1924-cü ilə aid məlumatında isə artıq həmin məskənlərin sayının 200-dən çox olduğu göstərilir.¹⁰² **Q. Koçaryan** familiar erməni isə 1925-ci ildə nəşr edilmiş kitabçada bu məskənlərin sayının 215 olduğunu bildirir.¹⁰³ **Bu faktlar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisinin rəsmi sənədlərin əksinə olaraq**

* Tədrisən qonşu rayonların hesabına Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi 4,4 mln. kv. km-ə çatdırılmışdır.

genişləndirildiyini və yeni yaşayış məskənləri hesabına əhalisinin sayı və etnik tərkibinin ermənilərin xeyrinə dəyişdirildiyini sübut edir.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldıqdan sonra onun tərkibinə verilmiş yaşayış məskənləri rayon-volost-kənd pillələri əsasında inzibati baxımdan aşağıdakı kimi bölünmüşdü: 1. **Dizaq rayonu**. Bu rayonun tərkibində 5 volost (Hadrut, Tuğ, Xozab-yurd, Arakül, Edilli) və 48 kənd var idi; 2. **Vərəndə rayonu**. Bu rayonun tərkibində 4 volost (Tağavert, Sus, Çartaz, Noraşen) və 46 kənd var idi. 3. **Şuşa rayonu**. Şuşa şəhəri və Maltbəyli volostundan (12 kənd) ibarət idi; 4. **Xaçın rayonu**. Bu rayonun tərkibində 4 volost (Daşbulaq, Əsgəran, Krasnoselsk, Qala dərəsi) və 53 kənd var idi. 5. **Ceraberd rayonu**. Bu rayonun tərkibində 4 volost (Marquşevan, Orataq, Dovşanlı, Aterk) və 53 kənd var idi.¹⁰⁴ Yeni inzibati-ərazi bölgüsü həyata keçirilərkən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində dəyişiklik baş verir. 1930-cu ilin avqustunda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisi yenə də 5 rayona bölünür: 1. **Ceraberd**, 2. **Martuni**, 3. **Stepanakert**, 4. **Dizaq**, 5. **Şuşa**. Göründüyü kimi, **Vərəndə Martuni** adlandırılır, **Xaçın** ərazisi isə **Stepanakertə** aid edilir. 1939-cu il avqustun 17-də **Ceraberd Mardakert**, **Dizaq** isə **Hadrut** adlandırılır. **Lakin bu da Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsündə edilən son dəyişiklik olmur. 1960-cı illərin əvvəllərində rayonların iriləşdirilməsi siyasəti həyata keçirilərkən əsas zərbə əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar olan Şuşaya dəyir. 1963-cü il yanvarın 4-də Şuşa rayonu ləğv edilir, onun ərazisi Stepanakert rayonuna verilir. Lakin N.S.Xruşçovun¹⁰⁵ hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra inzibati ərazi bölgüsündə yeni dəyişiklik baş verir. 1965-ci il yanvarın 6-da Şuşa rayonu yenidən təşkil olunur.¹⁰⁶ 1978-ci ildə Heydər Əliyevin qətiyyəti sayəsində Stepanakert rayonu əsasında Əsgəran rayonu təşkil edilir. SSRİ-nin dağılmasınadək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin inzibati ərazi bölgüsü belə idi.**

Beləliklə, yuxarıdakı faktlardan Azərbaycanın Qarabağ torpağına köçürülüb gətirilmiş ermənilərin özgə torpaqlarında özlərinə dövlət yaratmaq hiyləsinin anatomiyası çox aydın görünür. Ermənilər vaxtilə köçüb gəldikləri Qərbi Azərbaycanda – İrəvan xanlığının ərazisində də belə etmişdilər, indi Qarabağda da bu hiyləni işlətmək niyyətindədirlər.

1883-cü ildə İrəvan şəhərinin 18.766 nəfər əhalisinin 15.992 nəfəri, 1886-cı ildə isə 27.246 nəfərindən 23.626 nəfəri, yəni 85,2 faizi azərbaycanlı olmuşdur.

Zaven Korkodyan,

erməni alimi. "Sovet Ermənistanının əhalisi 1831–1931" adlı kitabından. 1932.

* * *

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tarixində ermənilər tərəfindən ən çox saxtalaşdırılan məsələlərdən biri onun əhalisinin say dinamikası və etnik tərkibi ilə bağlı olan məsələdir. Bu barədə erməni müəlliflərinin mövqeyini əyani göstərmək üçün prof. **Y.Barseqovun** təqdim etdiyi bir cədvələ nəzər yetirək (*Cədvəl 6.2*).

Cədvəl 6.2

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisinin faktik (əhali siyahıyaalmaları üzrə) sayı və prof. Y.Barseqovun guya əhalinin təbii hərəkəti əsasında müəyyən edilmiş «hesablama» sayının müqayisəsi (əvvəlki dövrə nisbətən artıma dair hesablama faizi bizimdir – Y.M., K.Ş.)

İllər	Ermənilər		Azərbaycanlılar	
	faktik say	hesablama sayı	faktik say	hesablama sayı
1921	128 060	128 060	7 594	7 594
1939	132 800 (3,7%)*	208 317 (62,7%)	14 100 (77,2%)	9 875 (24,1%)
1959	110 100 (-17,1%)	375 677 (80,3%)	18 000 (27,6%)	15 803 (60%)
1970	121 100 (10%)	517 223 (37,7%)	27 200 (51,1%)	22 312 (41,2%)
1979	123 100 (1,6%)	620 238 (19,9%)	37 200 (36,7%)	27 176 (21,8%)
1989		731 959 (18%)		32 548 (19,7%)

Qaynaq: *Барсегов Ю.Г.* Право на самоопределение-основа демократического решения межнациональных проблем. К проблеме Нагорного Карабаха. Ереван, 1989, с.101.

*Əvvəlki dövrə nisbətən artım

Y.Barseqov oxucunu çaşdırmaq üçün yalnız mütləq rəqəmləri verir, şərhin daha aydın olması üçün isə nisbi rəqəmlərə ehtiyac vardır. Cədvələ belə hesablamaları əlavə etdikdə onun nə dərəcədə absurd olduğu aşkara çıxır. **Bu hansı məntiqə uyğundur ki, 1921–1939-cu illər arasında ermənilərin faktik artımı 3,7% olduğu halda, hesablamalarla 62,7%-ə qaldırılsın, azərbaycanlılarda isə faktik artım 77,2% olduğu halda, hesablamalarla 24,1%-ə endirilsin.** Belə yanaşma həqiqətin qəsdən təhrifinə yönəlib və elə kobud şəkildə həyata keçirilib ki, bu oxucunu ələ salmaqdan başqa bir şey deyil! Biz isə problemi elmi məcraya yönəltmək üçün belə bir hesablamaya müraciət edək (Cədvəl 6.3).

Cədvəl 6.3

Ermənilərin Ermənistanda və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Y.Barseqovun hesablamasına görə müəyyən edilmiş sayı üzrə orta sıxlığı və onların müqayisəsi (hər kv.km-ə)

İllər	Ermənilərin orta sıxlığı		
	Ermənistanda (faktiki)	Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində (Y.Barseqovun hesablamasına görə)	
		Cəmi	Ermənistanla müqayisədə fərq
1921	–	29,1	–
1926	25	–	–
1937	33,8	–	–
1939	35,6	47,3	+11,7
1959	52,1	85,4	+33,3
1970	74,1	117,5	+43,4
1979	91,4	141	+49,6
1989	103,4	166,4	+63

Qaynaq: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Закавказская СФСР. т. XIV. М., 1929, с.11–13; Вестник статистики, 1990, №7, с.77; «Правда» от 2 июня 1939 г; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Армянская ССР. М., 1963, с.11, 102–103; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. М., 1984; Ходжабеян В.Е. Армянская Советская Социалистическая Республика. Население союзных республик. М., 1977, с.278.

Y.Barseqovun hesablamalarının qeyri-elmiliyi elə bir dərəcəyə çatır ki, o, adından da məlum olduğu kimi, 4,4 min kv. km-lik dağlıq ərazidə, yəni Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisində ermənilərin orta sıxlığı üçün astronomik rəqəmlər irəli sürür! **Beləliklə, erməni müəllifləri (daha doğrusu, millətçiləri!) tarixi o dərəcədə təhrif edirlər ki, həqiqəti aşkar etmək müşkül bir işə çevrilir.** Həqiqətdə isə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisinin say dinamikasının real vəziyyəti aşağıdakı kimi olmuşdur (Cədvəl 6.4).

Cədvəl 6.4

1926–1988-ci illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisinin say dinamikası

İllər	Əhalinin sayı, min nəf.	Əvvəlki dövrə görə artım		Dövr ərzində orta illik artım, faizlə
		min nəf.	faizlə	
1926	125,3	–	–	–
1939	150,8	25,5	20,4	1,45
1959	130,4	-20,4	-13,5	-0,7
1970	150,3	19,9	15,3	1,3
1979	162,2	11,9	8,1	0,85
1988	182,4	20,2	12,5	1,3

Qaynaq: Самедзаде З. Нагорный Карабах: неизвестная правда (О некоторых аспектах социально-экономического и демографического развития региона). Баку, 1995, с. 31.

Rəsmi sovet əhali siyahıyaalmalarının (1989-cu il istisna olmaqla) nəticələrinə əsaslanan yuxarıdakı cədvəl real vəziyyəti daha doğru əks etdirir və erməni müəlliflərinin xüsusi məqsədlə şişirdikləri (daha doğrusu, uydurduqları!) qondarma rəqəmlər onları təkzib edə bilməz.

İndi də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisinin etnik tərkibinə keçək (Cədvəl 6.5).

Cədvəl 6.5

**Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisinin etnik tərkibi
(əhali siyahıyaalmaları üzrə; min nəfərlə)**

Etnik tərkib	1939		1959		1970		1979	
	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%
Bütün əhali	150,8	100	130,4	100	150,3	100	162,2	100
ermənilər	132,8	88,1	110,1	84,4	121,1	80,5	123,1	75,9
azərbaycanlılar	14,1	9,4	18,0	13,8	27,2	18,1	37,3	23,0
ruslar	3,2	2,1	1,8	1,4	1,3	0,9	1,3	0,8

Qaynaq: Достижения Карабаха в девятой пятилетке. Стат. сб. Степанакерт, 1976, с.8, Самелзде 3. Указ. соч., с.31.

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində keçirilən 1989-cu il əhali siyahıyaalması dövrün təsirinə məruz qalsa¹⁰⁷ da, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi həmin siyahıyaalmanın materialları əsasında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin etnik xəritəsini çap etdirmişdir. (bax: əlavə 14, səh. 123). Həmin xəritədən aydın olduğu kimi, 1989-cu il sovet əhali siyahıyaalmasının yekunlarına görə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 187,8 min nəfərlik əhalisinin 145,4 mini (77%) erməni, 40,3 mini (21,5%) azərbaycanlı olmuşdur.

Göründüyü kimi, 1939–1979-cu il əhali siyahıyaalmalarına görə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisi içərisində azərbaycanlıların sayı müəyyən dərəcədə artmışdır. Bu, erməni separatçılarının təqiblərinə baxmayaraq, azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına bağlılığı və onların içərisində təbii artımın üstün olması ilə əlaqədar olmuşdur¹⁰⁸. Ermənilərin isə, əksinə, miqrasiyaya meyilli olmaları ilə bərabər, təbii artımları da aşağı olmuşdur. 1989-cu il əhali siyahıyaalması ərəfəsində Mərkəzdən bütün vasitələrlə himayə olunan erməni separatçılarının vilayətin etnik tərkibində azərbaycanlıların sayını süni şəkildə azaltmaq cəhdləri isə azərbaycanlıların nisbi sayının 23%-dən 21,5%-ə endirilməsinə səbəb olmuşdur.

* * *

Dağlıq Qarabağın, bir tərəfdən Azərbaycanın tarixi torpaqları kimi onun tərkibində saxlanması və bununla da digər Azərbaycan torpaqları ilə tarixi bağlılıq əonənlərini davam etdirməsi, digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə Azərbaycanın göstərdiyi xüsusi qayğı bu diyarın sovet hakimiyyəti illərində sosial-siyasi və iqtisadi inkişafı üçün müstəsna şərait yaratdı. Lakin 1980-ci illərin sonlarında Dağlıq Qarabağ Azərbaycanı ayırmağı qarşılama məqsəd qoymuş erməni «ideoloqları» və onların himayəçiləri bunu açıq-aşkar inkar etməyə başladılar. Lakin faktlar faktlığında qalır. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycanın tərkibində nə qədər yüksək inkişafa nail olması Vilayət Statistika İdarəsinin Stepanakertdə nəşr etdirdiyi statistik məcmuələrdə əksini tapmışdır¹⁰⁹. Sonralar məhz həmin Stepanakert bu nəşrlərə göz yummağa çalışmışdır. Halbuki onlara göz yummaq deyil, daha diqqətlə yanaşmağa böyük ehtiyac vardır. Statistik məcmuələrdən biri muxtar vilayətin yaranmasından keçən 40 il ərzində (1923–1963) mədəniyyət, iqtisadiyyat, səhiyyə və s. sahələrdəki vəziyyət barədə yazmışdır: *İnqilaba qədər (yəni 1917-ci il Oktyabr çevrilişinə qədər—Y.M., K.Ş.) Dağlıq Qarabağda orta ixtisas təhsilli müəssisələr, kütləvi kitabxanalar, teatrlar yox idi. Şuşa şəhərində yalnız üç xüsusi mədəni-maarif müəssisəsi və bir xüsusi kinoteatr var idi. Hazırda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində min nəfər şagirdin təhsil aldığı beş xüsusi orta təhsil müəssisəsi vardır. 930 min nüsxədən çox kitab fondu olan 164 kitabxana fəaliyyət göstərir. Kütləvi kitabxanalardan 150-si kənd yerlərindədir, onların kitab fondu 630 min nüsxəyə çatır. Stepanakert şəhərində M.Qorki adına Erməni Dövlət dram teatrları, Dövlət mahnı və rəqs ansamblı vardır. Vilayətdə 176 klub müəssisəsi vardır... Dağlıq Qarabağ elmi müəssisələrə də malikdir... Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranmasının ilk günündən ana dilində (erməni dilində – Y.M., K.Ş.) «Sovetkan Karabax» qəzeti çap olunur.¹¹⁰ Kənd təsərrüfatından bəhs olunarkən Dağlıq Qarabağın xıç diyarından traktor və kombayn diyarına çevrildiyi təsdiq olunur. 1963-cü ilin əvvəllərində Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatında 1,4 min ədəd traktor, 224 kombayn, 670 yük avtomobili və minlərlə digər müasir kənd təsərrüfat maşını olduğu göstərilir.¹¹¹ 40 il ərzində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sənaye potensialının reallaşdırılmasında da*

xeşli iş görülmüşdü. 1940-cı ilə nisbətən 1962-ci ildə bütün sənayenin ümumi məhsulu 341%, elektrik enerjisi 945 % və sairə artmışdı.¹¹² 1960-cı illərin ortalarından sonra da vilayətin sosial-iqtisadi həyatı dinamik inkişaf etmişdi.

1965–1987-ci illərdə bütövlükdə Azərbaycan SSR, o cümlədən onun Naxçıvan MSSR və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üzrə iqtisadi və sosial inkişafa dair göstəricilərinin müqayisəsi həmin dövrdə muxtar vilayətin nə qədər yüksək tempdə tərəqqi etdiyini çox aydın göstərir.¹¹³ Buradan aydın olur ki, **1987-ci ildə hər 10 min nəfərdən sənayedə çalışanların sayı respublika üzrə 686, Naxçıvan MSSR üzrə 387 olduğu halda, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 657 olmuşdu.** Adambaşına düşən ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları müvafiq olaraq **588, 501 və 692 (!)** idi və i.a. Sosial inkişafa dair göstəricilərə gəldikdə isə bu rəqəmlər nəinki Azərbaycan SSR, hətta Ermənistan SSR və bütövlükdə SSRİ üzrə rəqəmlərdən də xeyli yüksək idi. Hər 10 min nəfərə xəstəxana çarpayısı ilə təminat *Ermənistan SSR-də 86,2, Azərbaycan SSR-də 97,7* olduğu halda, *Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 101,7* idi və s.¹¹⁴ Hətta erməni separatçılarının Mərkəzdəki himayəçilərinin xüsusi cidd-cəhdləri nəticəsində Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Nazirlər Sovetinin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafına dair qəbul etdiyi 1988-ci il 24 mart tarixli qərarının preambulasında da vilayətdə sosial və iqtisadi inkişaf sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər xüsusi qeyd edilirdi.¹¹⁵

Separatçıların uydurduqları saxta məlumatların baş alıb getdiyi dövrdə də **Azərbaycanın onun tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə dair faktları olduğu kimi geniş ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarmaqdan çəkinməmiş, əksinə, mövcud vəziyyətin daha da aydınlaşdırılmasında maraqlı olmuşdu.** Buna görə də 1988-ci ilin gərgin mart günlərində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Xalq Təsərrüfatını İdarəetmə İnstitutunda **Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin iqtisadiyyatı: problemlər və perspektivlər** mövzusunda «dəyirmi stol» təşkil edilmiş, onun materialları çap olunub geniş ictimaiyyətə çatdırılmışdı.¹¹⁶ Buna görə də həmin faktları burada sadalamağa ehtiyac görmürük. Yalnız həmin «dəyirmi stol»da SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki, «Əsas fondlar, kapital qoyuluşu və yeni texnikanın iqtisadi səmərəliliyi» problemi üzrə elmi şüaranın milliyətə erməni olan sədri **T.S.Xaçaturovun** müzakirələrin sonundakı çıxışına diqqətə yönəltmək istəyirik. O, real vəziyyəti təsdiq edərək demişdir: **Dağlıq Qarabağın məhsuldar qüvvələrinin daha da inkişafına dair məsələlər üzrə həmkarlarımızla fikir mübadiləsi etmək mənim üçün çox xoş oldu. Etiraf edirəm ki, mən bu məsələ üzrə kifayət qədər tam informasiyaya malik deyildim və bizim söhbətimiz bu boşluğu müəyyən qədər doldurmağa imkan verdi (kursiv bizimdir–Y.M.,K.Ş.).**¹¹⁷ Göründüyü kimi, iqtisadçı(!) akademik T.S.Xaçaturov belə mühüm məsələdə kifayət qədər informasiyası «**olmadığını**» etiraf edir. Belə olduğu halda, digərlərindən bəhs etməyə dəyərməmi?! Əslində isə Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması uğrunda mübarizədə erməni separatçılarına real vəziyyəti əks etdirən informasiya deyil, əksinə, informasiyasızlıq lazım idi.

* * *

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verildikdən sonra da istər Dağlıq Qarabağ, istər Ermənistan, istərsə də bu hüdudlardan kənardakı ermənilər separatçılıq fəaliyyətini dayandırmadılar. Erməni «siyasətçilərinin» susduqları dövrdə yazıçılar, şairlər və başqa zümrədən olanlar separatçılığın daşıyıcılarına çevrildilər, daha doğrusu, «siyasətçilər» onları qabağa verdilər (bu erməni separatçılığının «tarixi» ənənəsidir!). Tanınmış erməni yazıçısı **M.Şaginyan** (1888–1982) Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsindən az sonra «Dağlıq Qarabağ» adlı kitabça (1927) çap etirdi.¹¹⁸ Bu «kitabçada» tarixi həqiqəti açıq-aşkar təhrif etdi: *Ümumittifaq oxucusuna saxta və tendensiyalı məlumat verdi: «Нагорный Карабах страна армянская...»* (s.3); «Нагорный Карабах-феодалная область, дворянский кусочек(?) Армении» (s.5) və i.a.

1920–30-cu illərdə istədiklərinə nail ola bilməyən ermənilər 1941–1945-ci illər müharibəsindən sonra yenidən fəallaşdılar. 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi **Qr.Arutinov** İ.Stalinə müraciət edərək Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin **Qarabağ vilayəti** adı altında Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında məsələ qaldırdı.¹¹⁹ Həmin müraciətin mətnini Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi **G.M.Malenkov** 1945-ci il 28 noyabrda Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi **M.C.Bağirova** göndərdi. Malenkov Ermənistan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qaldırdığı məsələyə öz rəyini bildirməsini ona təklif etdi.¹²⁰ Bağirov bununla əlaqədar 1945-ci il dekabrın 10-da cavabını Moskvaya bildirdi. Bağirov cavabında yazırdı: **«Tam məxfidir. Malenkov yoldaşa.**

Ermənistan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası MK-nın katibi Arutinov yoldaşın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında təklifi ilə əlaqədar Sizin teleqramınıza cavab olaraq məlumat verirəm:

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi qədim zamanlardan, mərkəzi 1747-ci ildə qarabağlı Pənah xan tərəfindən qala kimi tikdirilmiş Pənahabad şəhəri olan Qarabağ xanlığının tərkibində olmuşdur.

1826-cı ildə Qarabağ çar Rusiyasına birləşdirilmişdir. Sonralar indiki Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi Yelizavetpol quberniyasının Şuşa, Cavanşir, Qaryagin və Qabadlı qəzalarının tərkibində olmuşdur.

1918–1920-ci illərdə müsavətçilərin Azərbaycanda və daşnakların Ermənistan-da ağılığı dövründə müsavət hökuməti tərəfindən mərkəzi Şuşa (keçmiş Pənahabad) şəhəri olan general-qubernatorluq təşkil edilmişdir.

Müsavətçilər və daşnaklar tərəfindən təşkil olunmuş millətlərarası qırğının nəticəsində Azərbaycanın və Ermənistanın bir çox şəhərləri kimi, Şuşa da dağıdılmış və xarabalığa çevrilmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk dövrlərdə bütün Qarabağın təsərrüfat-siyasi həyatına rəhbərlik vahid Vilayət İnqilab Komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi.

1923-cü ildə Qarabağın əsasən ermənilərin məskunlaşdığı dağlıq hissəsinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsi qaldırıldı. Lakin bu ərazinin Ermənistan SSR ilə ümumi sərhədlərinin olmaması və Ermənistandan yalnız azərbaycanlıların yaşadığı Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər və Dəstəfur rayonları ilə ayrılması səbəbindən, partiya orqanlarının göstərişi əsasında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 iyul 1923-cü il tarixli dekreti ilə mərkəzi Xankəndi, indi Stepanakert adlanan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi cəhətdən heç vaxt Ermənistan SSR-ə bitişik olmamışdır və hazırda da bitişik deyildir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağda vilayətin təsərrüfat-siyasi və mədəni inkişafı sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Bu inkişafın ən parlaq nümunələrindən biri – DQMV-nin hazırkı mərkəzi Stepanakert şəhərinin başlı-başına buraxılmış və dağıdılmış bir kənddən Azərbaycanın ən gözəl, abad və mədəni şəhərlərindən birinə çevrilməsidir.

Azərbaycan SSR-in bütün ali təhsil məktəbləri və texnikumları tələbələrinin 20,5%-ni, əksəriyyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən olan ermənilər təşkil edir.

Respublikanın partiya, sovet, təsərrüfat rəhbərləri – Azərbaycan K(b)P MK-nın katibləri, müavinləri, xalq komissarları, xalq komissarları müavinləri və s. arasında Dağlıq Qarabağdan olan yoldaşlar da az deyildir.

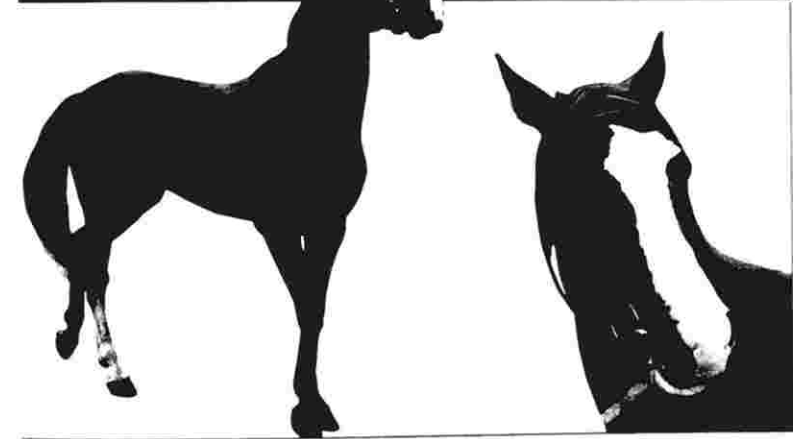
Bununla belə, biz Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılmasına etiraz etmirik, lakin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibində olmasına baxmayaraq, hazırda da əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Şuşa rayonunun Ermənistan SSR-ə verilməsinə razı deyilik.

Şuşa şəhəri bina edildiyi gündən Qarabağın inzibati-siyasi və mədəni mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi uğrunda İran işğalçıları ilə apardığı mübarizədə müstəsna rol oynamışdır.

Ən qaniçən fəthlərdən biri, Zaqafqaziya xalqlarının cəlladı Ağa Məhəmməd şah Qacar məhz Şuşada öldürülmüşdür.

Azərbaycan xalqının zəngin musiqi mədəniyyəti bu şəhərdə formalaşmışdır. İbrahim xan, Vaqif, Natəvan və digər bu kimi görkəmli siyasət və mədəniyyət xadimlərinin adları onunla bağlıdır.

Eyni zamanda, ÜİK(b)P MK-nın nəzərinə çatdırmağı zəruri hesab edirik ki, DQMV-nin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə baxılarkən, Ermənistan SSR-in Azərbaycan Respublikasına bitişik olan və əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Azərbaycanın bütün dünyada məşhur olan Qarabağ atları

Bu rayonların mədəni və iqtisadi cəhətdən son dərəcədə geridə qalmasını nəzərə almaqla, bunların Azərbaycana verilməsi əhalinin maddi-məişət şəraitini və ona mədəni-siyasi xidmət işini yaxşılaşdırmağa imkan yaradardı.

ÜİK(b)P MK-dan yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, aşağıdakı məsələlərə baxılmasını xahiş edirik:

Gürcüstanlı yoldaşlar Azərbaycan SSR-in Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının Gürcüstan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsini qoyurlar.

Göstərilən rayonlarda əhalinin ümumi sayı 79.000 nəfər olduğu halda, cəmi 9.000 gürcü-inqiloyun yaşamasına baxmayaraq, biz bu məsələyə baxılmasına etiraz etmirik, lakin bu məsələ ilə bir zamanda, Gürcüstan SSR-in, demək olar, yalnız azərbaycanlıların yaşadığı və bilavasitə Azərbaycan SSR-ə bitişik olan Borçalı rayonunun Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Və nəhayət, biz, Dağıstan SSR-in keçmişdə Azərbaycanın bir hissəsi kimi Bakı quberniyası tərkibinə daxil olan və hazırda Azərbaycan SSR-ə bitişik olan Dərbənd və Qasımkənd rayonları ərazilərinin Azərbaycan SSR tərkibinə qatılması məsələsini nəzərdən keçirməni xahiş edirik. Bu rayonların əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarətdir, özü də maldarlıqla məşğul olan bu əhalinin yarısından çoxu ilin 9 ayını Azərbaycan ərazisində keçirir.

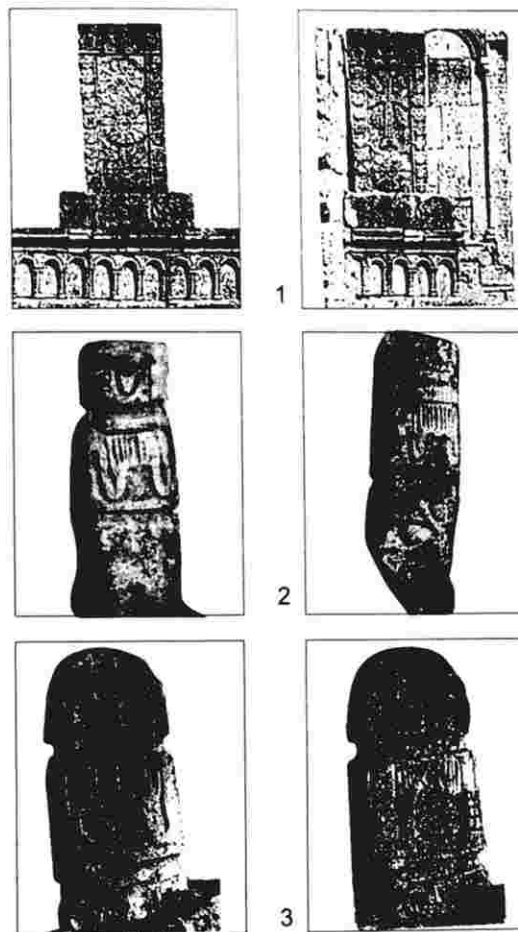
Qaldırılmış bütün məsələlər üzrə təkliflərin hazırlanması üçün tərkibinə marağı olan hər bir respublikadan nümayəndələr daxil edilməklə ÜİK(b)P MK komissiyasının yaradılmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Azərbaycan K(b)P MK katibi M.C.Bağırov

*10 dekabr 1945-ci il
№ 330, Bakı şəhəri »,¹²¹*

Bu cavab bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və onun barəsində müəyyən mülahizələr söylənmişdir.¹²² Lakin buna yenidən qayıtmağa ehtiyac vardır. Bu sənəddə diqqəti çəkən məsələlər hansılardır?! Hər şeydən əvvəl: 1) O zamankı partiya bürokratiyası şəraitində Malenkovun təklifi kimi mürəkkəb məsələyə qısa müddətdə cavab verilməsi diqqəti cəlb edir. Bu göstərir ki, belə bir təklif Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi üçün gözlənilməz olmamışdır. 2) Mətinin siyasi, elmi-tarixi və tekstoloji təhlili də zəruridir. Bunların üzərində ləngimədən bir vacib məqama diqqət yetirək. Buradan aydın olur ki, bəzən iddia olunduğunun əksinə olaraq, Azərbaycan rəhbərliyi belə bir problemdən heç zaman qaçmamış, əksinə, ən yüksək səviyyədə onun müzakirəsinə və konkret təkliflərlə çıxış etməyə hazır olmuşdur və s. Məhz belə bir əsaslandırılmış mövqə o zaman Moskvani Azərbaycana təzyiqdən çəkəndirilmişdi. Bununla belə, Ermənistan rəhbərliyi məqsədindən əl çəkməmiş, 1948–1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən – öz ata-baba torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına nail ola bilmişdi.¹²³

Lakin ermənilər bununla da Dağlıq Qarabağ ilə bağlı separatçılıq fəaliyyətindən əl çəkmədilər. 1960-cı illərdə SSRİ-də antitürkiyə kampaniyasının gücləndiyi şəraitdə

Ermənilər Azərbaycan xalqının tarix və mədəniyyətinə dair fakt və həqiqətləri saxtalaşdırmaqla bərabər abidələrin görünüş və yazılarını da «erməniləşdirmişlər»:

1. Əxi Təvəkkül zaviyəsi. XII-XIII əsrlər. Ermənilər bu abidəyə süni şəkildə xaç əlavə etmişlər; 2. Daş heykəl. Ağdamın Boyəhmədli kəndi. Heykəlin «erməniləşdirilmiş» variantı; 3. Daş heykəl. Bərdə. Ermənilər bu heykəli də saxtalaşdırmışlar.

yenidən bu problemi ortaya atdılar. 1965-ci ildə Dağlıq Qarabağın Ermənistanı ilhaq edilməsi barədə 45 min nəfərin «imzaladığı» petisiya Moskvaya təqdim edilmiş, bunun əsasında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi katibliyi Ermənistan və Azərbaycana bu barədə məsələ hazırlamağı tapşırırmışdı. Erməni separatçıları belə hesab edirlər ki, buna Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi katibi M.Suslov mane olmuşdur.¹²⁴ 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi ilə onun cəsarətli və qətiyyətli mövqeyi sayəsində ermənilərin separatçılıq təşəbbüsləri və bu niyyətlə Mərkəzdə göstərdikləri «fəaliyyət» uzun müddət heç bir nəticə vermədi. SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyasının qəbulu zamanı da ermənilər eyni inadla bu problemi ortaya atmağa çalışdılar.¹²⁵ Lakin bu dəfə də heç nəyə nail ola bilmədilər. H.Əliyevin qətiyyəti sayəsində onun Azərbaycana rəhbərliyi (1969–1982) və SSRİ rəhbərlərindən biri olduğu dövrdə (1982–1987) erməni separatçıların niyyətlərinin canlanmasına yol verilmədi.

1984-cü ildə İrəvanda Z.Balayanın «Oçaq» kitabının çap edilməsi, onun Qarabağın tarixinə və müasir dövrünə dair məqsədyönlü təhrifləri, millətçi-separatçı çağırışları ehtirasları yenidən qızıqdırdı.¹²⁶ Bu əhvali-ruhiyyə erməni millətçiləri tərəfindən əhatə olunmuş M.S.Qorbaçovun elan etdiyi «aşkarlıq və yenidənqurma» şəraitində sovet rəhbərliyində (M.S.Qorbaçovun təmsalında!) böyük dəstək qazandı və yeni mərhələyə qədəm qoydu. Moskvadan hərtərəfli dəstək alan erməni separatçıları və terrorçuları tərəfindən idarə olunan Dağlıq Qarabağ, 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə olduğu kimi, yenə də Azərbaycan xalqına qarşı xəyanət yolunu tutdu.

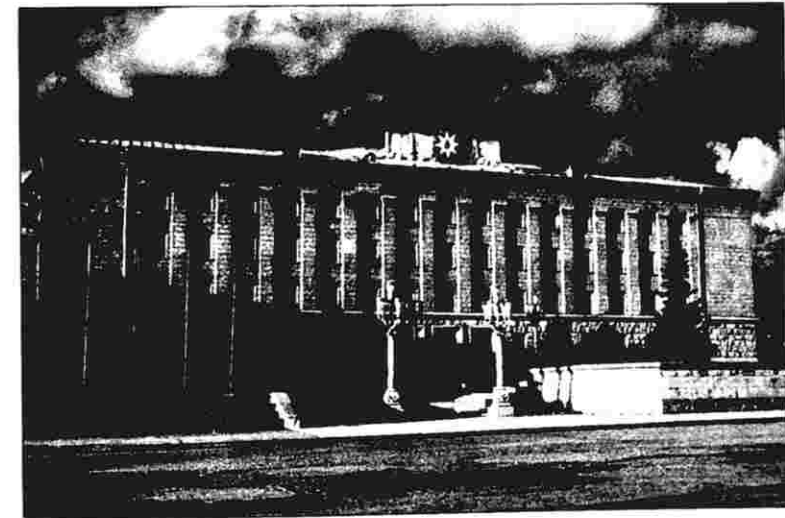
6.3. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və Qarabağın aran (düzən) hissəsinin inkişafına ümumi bir baxış

Qarabağ (onun həm aran, həm də dağlıq hissələri) özünün bütün əvvəlki tarixi dövrlərində Azərbaycanın vahid təbii-coğrafi regionu kimi iqtisadi və siyasi inkişafına, oxşar adət-ənənələrinə, həyat tərzinə və məişətinə görə bir-birini tamamlayan tarixi vilayət olmuşdur. Lakin Qarabağın dağlıq hissəsinə – Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi ilə vəziyyətdə köklü dəyişiklik əmələ gəldi.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti onun üçün yaradılmış müstəsna şərait nəticəsində inkişaf etmiş aqrar-sənaye bölgəsinə, Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan aran rayonları və digər rayonlar isə onun xammal bazasına çevrilməyə başladı. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ətrafındakı azərbaycanlılar yaşayan rayonlar, əsasən pambıq istehsalı ilə məşğul olmağa istiqamətləndirildi, emaledici sənaye sahələrinin inkişafı geri qalmağa başladı. Bütün bunlar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində həyat səviyyəsinin Qarabağın digər rayonlarına nisbətən sürətlə yüksəlməsinə səbəb oldu. Kurort-istirahət mərkəzlərinin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yerləşməsi də aran rayonların əhalisinin yay dövründə buraya yönəlməsinə səbəb oldu və Dağlıq

1

2

1. Xankəndinin Şuşa şəhərindən görünüşü
2. Xankəndi Şəhər İcra Hakimiyyətinin binası

1992-ci il fevralın sonunda bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Qarabağda da milli Novruz bayramına hazırlıq görülürdü. Erməni xəyanətkarları isə Xocalıda soyqırımına hazırlaşdılar.

Qarabağın iqtisadiyyatını daha da inkişaf etdirdi. Bu da külli miqdarda vəsaitin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti büdcəsinə daxil olmasına gətirib çıxarırdı. Bütün regionda yeganə ali məktəb – Pedaqoji institut da Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi Xankəndində (Stepanakertdə) idi.

Tarixi Qarabağın başqa rayonlarından fərqli olaraq, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin əldə etdiyi iqtisadi üstünlük muxtar vilayət statusunun siyasi üstünlüyünün artması ilə də müşayiət olunurdu. Azərbaycanlı – müsəlman əhalinin yaşadığı aran rayonları, əsasən xristian–ermənilərin yaşadığı Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə nisbətən sovet rejiminin təzyiqlərinə, ayrı-seçkiliyə daha çox məruz qalırdı.

Bütün bunlar Moskvadan və Ermənistan SSR-dən kömək alan Dağlıq Qarabağ ermənilərinin etnik eqoizmini artırır, azərbaycanlılara qarşı açıq həqarət mühiti yaradırdı. Beləliklə, 1905–1906 və 1918–1920-ci illərdə olduğu kimi, xüsusi mərkəzlərdən idarə edilən ermənilər daha yaxşı təşkil olunurdu. Əlaldan ermənilərin sürətlə silahlandırılması da həyata keçirilirdi. Bu amillər başqa şərtlərlə birlikdə, sonralar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ətrafındakı digər rayonların Ermənistanın hərbi qüvvələri və Dağlıq Qarabağın erməni separatçı-terrorçuları tərəfindən işğalında həlledici faktorlardan oldu.

7. ERMƏNİSTANIN VƏ DAĞLIQ QARABAĞ ERMƏNİ SEPARATÇILARININ DAĞLIQ QARABAĞI AZƏRBAYCANDAN QOPARMAQ ÜÇÜN İŞGALÇILIQ MÜHARİBƏSİ

7.1. Başlanğıc: 1985–1991-ci illər

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Dağlıq Qarabağa qarşı iddiaları onların «Böyük Ermənistan» yaratmağa yönəlmiş strateji planlarının tərkib hissəsidir. Ona görə də ermənilər, «ənənələrinə» sadiq qalaraq, həmişə əlverişli şərait yaranan kimi bu planın reallaşdırılması uğrunda mübarizəyə başlamışlar. SSRİ-də 1985-ci ildə ermənipərəst M.S.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi ilə¹²⁷ erməni separatçıları növbəti dəfə yenidən fəallaşdılar.

Bu dəfə sovet rəhbərliyinin silahlı erməni separatçılarını–terrorçularını himayə və müdafiə etdikləri daha tez aşkara çıxdı. **Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ilə bağlı məxfi planı həyata keçirmək üçün M.S.Qorbaçov, ilk addım olaraq, onun qarşısında ən qüdrətli maneə olan Heydər Əliyevi Siyasi Bürodan uzaqlaşdırdı.** Bundan az sonra, 1987-ci ilin noyabrında Qorbaçovun komandasına daxil olan erməni akademik **A.Aqanbekyan** Parisdə Dağlıq Qarabağ barədə sovet rəhbərliyinə təklif verdiyini, yenidənqurma və demokratiya şəraitində bu problemin həllini tapacağına ümid etdiyini bildirdi.¹²⁸ Əvvəllər gizli fəaliyyət göstərən erməni «Qarabağ

Komitəsi», onun Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki separatçı-terrorçu təşkilatı «Krunk» («Durna») açıq işə keçdi. «Miatsum» («Birləşmə») hərəkatı formalaşdırıldı. Bu hərəkat Ermənistan, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Moskva rəhbərliyi, SSRİ və dünya ermənilərinin potensialına arxalanırdı. Hadisələr 1988-ci ilin fevralından daha aqressiv məcraya yönəldi. Fevral günlərində İrəvanda və Xankəndində (Stepanakert)

«Qarabağın tarixi kökləri antik dövrə gedib çıxır. Bu, Azərbaycanın tarixi əyalətlərindən biridir. Bu region [Azərbaycanın] vacib siyasi, mədəni və mənəvi mərkəzidir... Bədnam «Qarabağ problemi» ermənilər tərəfindən saxta iddialar əsasında yaradılmışdır.»

Samuel A.Uims

«Ermənistan: terrorçu «xristian» ölkənin gizliləri», ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları. 1 cild, Bakı 2004, s.362

separatçılar və erməni millətçilərinin mitinqlər dalğası başladı. Fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Sovetinin sessiyası vilayətin statusuna baxılması haqqında Azərbaycan SSR Ali Sovetinə müraciət etdi.¹²⁹ **Bu fakt ermənilərin 1945-ci ilin noyabrı ilə müqayisədə taktikani dəyişdirdiklərini göstərirdi. Onlar II Dünya müharibəsindən ötən dövr ərzində apardıqları intensiv təbliğat sayəsində və xarici ölkələrdəki güclü erməni diasporunun köməyi ilə dünya ictimaiyyətində Dağlıq Qarabağ barədə yanlış rəy yarada bilmişdilər. Ona görə bu dəfə iddialarını bağlı qapılar arxasından meydanlara çıxarmaq yolunu tutdular.** Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyi və geniş ictimaiyyəti isə erməni separatçıların və onların müdafiəçilərinin yeni taktikası qarşısında hazırlıqsız idi. Fevralın 24-də Əsgəran rayonunda erməni separatçı-terrorçuları tərəfindən iki azərbaycanlı gəncin qətlə yetirilməsi, 19 nəfərin yaranması da ermənilərin planlarına qarşı düşülmüş siyasi xətt hazırlanması ilə nəticələnmədi. Fevralın sonlarında artıq Azərbaycanın böyük sənaye şəhəri olan Sumqayıtda erməni xüsusi xidmət orqanları və SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarının iştirakı ilə əvvəlcədən hazırlanmış qəsdlər törədildi.¹³⁰ Çox keçmədən Sumqayıt hadisələrinin nə üçün törətdiyi aydın oldu. Əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi, bu hadisədən dərhal Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR tərkibindən qoparılıb çıxarılması üçün istifadə edildi. **«Martın 10-da İrəvandan cənubda azərbaycanlılara məxsus Mehmandar kəndinin 4 sakini qətlə yetirildi. Martın 25-də Ararat rayonunun azərbaycanlı**

Fransız jurnalisti Jan İv Yunat:

"Biz Xocalı faciəsinin şahıdıyık. Biz Xocalı müdafiəçilerinin, yüzlerle dinc sakininin - qadınların, uşaqların, qocaların əybəcər hala salınmış cəsədlərini gözlerimizlə gördük... Ermenilər vertalyotu da atəşə tutduqlarına görə çəkilişi başa çatdıra bilmədik. Amma ələ yükseklıkdən gördüklerimiz də törədilən vəhşilikləri təsəvvürə gətirmək üçün kifayət edirdi. Bu, tükürpədicı menzere idi. 5-6 yaşlı uşaqları, qundaqdakı körpələri, hamilə qadınları vəhşiliklə öldürən ermenilər cəlladlıqda heç kəsə müqayisəyə gəlməzlər".

Ermeni separatçı - terrorçularının dinc Xocalı əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımını əks etdirən fotosənədlər. 1992-ci il 26 fevral.

Xocalı soyqırımının canlı şahıdı olan, yüzlerle körpə uşağın, qocanın, qadının qəddarlıqla qətlə yetirilməsini gözleri ilə gören bu qızıcığaz dünyanın demokratik cəmiyyətlərində yaşayan bütün insanlardan erməni separatçı-terrorçularının vəhşiliklərinə son qoyulması üçün cavab gözləyir.

kəndlərində 100-dən çox ev talan edilib yandırıldı, əhalisi qovuldu. Mayın ortalarında İrəvan yaxınlığındakı Azərbaycan kəndlərinə yenidən basqın edildi...».¹¹¹ Tarixdə azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə təkrar olunmuş erməni vəhşilikləri və soyqırımları yenidən tüğyan etməyə başladı.

Separatçı-terrorçu erməni vəhşiliklərinin baş alıb getdiyi bu dövrdə **Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Sovet hökumətinin vəziyyətin real qiymətləndirilməsində maraqlı olmaması da aydın şəkildə üzə çıxdı.** «1988–1995-ci illərdə Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında» 1988-ci il 24 mart tarixli qərar bilərəkdən məsələnin separatçılıq aktı olmasını ört-basdır etməyə yönəlmişdi. Belə bir dəstək erməni separatçıları daha da ruhlandırır və onların təcavüzkarlığını daha da artırır. Moskva qarşısında mütləq nümayiş etdirən Ə. Vəzirov başda olmaqla Azərbaycan rəhbərliyi öz xalqına xəyanət, təcavüzkarla isə güzəşt mövqeyi tuturdu. Nəhayət, Moskva Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxartmaq istiqamətində daha bir addım atdı: SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1989-cu il yanvarın 12-də «Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında» qərar qəbul etdi.¹¹² Məqsəd aydın idi: Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yaradılmış Xüsusi İdarə Komitəsi muxtar vilayətin Azərbaycandan alınıb Ermənistanla verilməsini təmin etməli idi. Lakin bunu başa düşən Azərbaycan xalqının demokratik mübarizəsi nəticəsində noyabrın 28-də Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv edildi. Ancaq bunun əvəzində yeni bir qurum – Təşkilat Komitəsi yaradıldı. Ermənistan SSR bu vəziyyətdən istifadə edərək dekabrın 1-də Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında antikonstitusion qərar qəbul etdi. Bu Ermənistan tərəfindən Azərbaycan SSR-in ərazi bütövlüyünə qarşı açıq hüquqi müdaxilə aktı idi. Moskva, gözlənilməli kimi, bu kobud müdaxilə faktına da göz yumdu. Bununla vəziyyət daha da kəskinləşdi. Bu dəfə Qorbaçov başda olmaqla SSRİ rəhbərliyi Azərbaycana qarşı daha dəhşətli bir cinayətə əl atdı. Əsas hədəf kimi Bakı seçildi. **Sovet dövləti öz vətəndaşları qarşısındakı konstitusiyaya öhdəliyini pozaraq ən müasir texnika və silahlarla silahlanmış iri qoşun kontingenti yeritməklə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda qanlı qırğın törətdi.**¹¹³ Bakı qırğınında erməni əsgər və zabitlərindən də geniş istifadə olundu. Lakin 20 yanvar qırğını Azərbaycan xalqının iradəsini qıra bilmədi. əksinə, respublikanın istiqalyyəti və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəni daha da gücləndirdi. **20 Yanvar qırğınının səhəri günü Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gəlib sovet rəhbərliyinin cinayət əməllərini qətiyyətlə ifşa edən Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının bu ədalətli mübarizəsinin – Qurtuluş savaşının önünə keçdi.** 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan SSR Ali Soveti dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat qəbul etdi, oktyabrın 18-də isə «Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı» qəbul olundu.¹¹⁴ Dağlıq Qarabağın erməni separatçıları da yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək siyasi təşkilatlanmanı davam etdirirdilər. Onlar 1991-ci ilin sentyabrında «Dağlıq Qarabağ respublikası» adlanan oyuncaq qurumun yaradıldığını elan

etmişdilər. Azərbaycan Respublikası həmin qurumu tanımaqdan imtina etmiş, noyabr ayının 26-da isə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusu ləğv olunmuşdu.

1991-ci ilin sonlarında SSRİ-nin dağılması ilə keçmiş sovet məkanında yeni geosiyasi şərait yarandı. Ermənistan, faktiki olaraq, Azərbaycana qarşı açıq və ədalətsiz müharibəyə başladı. Ermənistanın hərbi birləşmələri Azərbaycanın sərhədlərini pozub, Qarabağa daxil oldular və Dağlıq Qarabağın erməni separatçı-terrorçuları ilə birləşərək Azərbaycan torpaqlarının işğalına başladılar.

7.2. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əleyhinə qəsd: Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı elan edilməmiş müharibəsi. Qarabağın işğalı

1988-ci il fevral hadisələrindən sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin separatçı-terrorçu qruplaşmaları və Ermənistan silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağın ələ keçirilməsi uğrunda hərbi əməliyyatlara başladılar. **SSRİ Silahlı Qüvvələrinin Ermənistan və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yerləşən hissələri də onlara qoşuldular.** Aydındır ki, Moskvanın razılığı olmadan Rusiya hərbi qüvvələri bu addımı ata bilməzdilər! Bununla, 1917-ci ilin fevralında çar hökumətinin yıxılması nəticəsində meydana gələn tarixi şəraitə bənzər vəziyyət SSRİ-nin dağılmasından sonra, yenidən təkrar olundu. Sovet ordusu sıralarında qulluq edən erməni zabitləri və keçmiş sovet hərbi hissələri azərbaycanlılara qarşı birləşdilər və vahid cəbhədə hərbi əməliyyata başladılar (Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci ilin Mart soyqırımında olduğu kimi!). Əvvəlcə Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin işğalına başlandı.¹¹⁵ 1992-ci il yanvarın 15-də Kərkicahan, fevralın 10-da Malıbəyli, Quşçular kəndləri işğal olundu, dinc və silahsız əhaliyə divan tutuldu, Xocalı və Şuşanın mühasirə məngənəsi daraldı. Tələm-tələsik formalaşdırılmış Azərbaycan könüllülərinin Daşaltı əməliyyatı uğursuz oldu. Erməni və sovet hərbi birləşmələri fevralın ortalarında Qaradağlı kəndini ələ keçirdilər.¹¹⁶ **1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə müasir tarixin ən faciəli hadisəsi baş verdi. Erməni hərbi birləşmələri Xocalıda Rusiyanın 366-cı motoatıcı polkunun əsgərləri ilə birlikdə azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırımı törətdi.**¹¹⁷ Bu, İkinci Dünya müharibəsində faşizmin törətdiyi dəhşətli qırğınlardan sonra müasir dövrdə erməni separatçı-terrorçuları ilə birlikdə Ermənistan hərbi qüvvələrinin insanlığa qarşı törətdiyi ən kütləvi və ən dəhşətli soyqırımıdır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və onun xalqına qarşı çevrilmiş bu müharibədə Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının deyil, Moskvanın mövqeyini müdafiə etməsi onu nüfuzdan saldı. Xalq hərəkatının daha da gücləndiyi şəraitdə 1992-ci ilin martında respublikaya rəhbərlik edən A.Mütəllibov istefa verdi. Yaranmış hakimiyyət boşluğu Azərbaycan Respublikasının müdafiə qabiliyyətini daha da zəiflətdi. Bunun nəticəsində 1992-ci ilin mayında erməni və sovet hərbi birləşmələri Şuşanı da ələ keçirdilər. Bununla da faktiki olaraq, ermənilər bütün Dağlıq Qarabağın ərazisini işğal

etdilər. Növbəti addım Laçın rayonunun işğalı oldu. Ermənilər Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin bütün ərazisini, üstəlik Laçın rayonunu işğal etdikdən sonra da hərbi əməliyyatları dayandırmadılar. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti (1992 may – 1993 iyun) dövründə davam edən yeni hakimiyyət çəkişmələri respublikanın müdafiəsinə ağır zərbə vurdu. 1993-cü ilin aprelində Kəlbəcər işğal olundu. İyun ayında Azərbaycanda dərin siyasi böhran baş verdi. Xalqın tələbi ilə Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldi. Ermənistan Azərbaycana qarşı müharibəni davam etdirərək 1993-cü ilin iyul – oktyabr ayları arasında Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını işğal etdi (*Cədvəl 7.1; bax: əlavə 15, səh. 124*). Ermənilər işğal etdikləri torpaqları «viran qoymaq» taktikasına əl atmışdılar. Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhədət olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 50 min nəfər əlil olmuşdu. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyonu keçmişdi. Rəsmi məlumata görə, erməni işğalçıları tərəfindən 4.861 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 314 qadın, 58 uşaq və 255 qoca əsir və girov götürülmüşdü. Erməni faşistləri əsir və girovların həqiqi sayını beynəlxalq humanitar təşkilatlardan gizlədir, onlarla qeyri-insani, amansız rəftar edir, qul kimi işlədir, təhqir edir, alçaldırırlar.¹³⁸

Cədvəl 7.1

Qarabağ müharibəsində ermənilərin işğal etdiyi Azərbaycan torpaqları, onun Azərbaycan və Ermənistan ərazisinə nisbəti

İşğal olunan ərazi	İşğal tarixi	İşğal olunan ərazilərin sahəsi		
		mütləq kv. km.	Azərbaycana nisbətən, %-lə	Ermənistana nisbətən, %-lə
Dağlıq Qarabağ	1988–1992	4 400	5,08	14,77
O cümlədən				
Şuşa	1992, 8 may	289	0,33	0,97
Laçın	1992, 18 may	1835	2,12	6,16
Kəlbəcər	1993, 2 aprel	1936	2,24	6,50
Ağdam	1993, 23 iyul	1094	1,26	3,67
Füzuli	1993, 23 avqust	1386	1,60	4,65
Cəbrayıl	1993, 23 avqust	1050	1,21	3,52
Qubadlı	1993, 31 avqust	802	0,93	2,69
Zəngilan	1993, 29 oktyabr	707	0,81	2,37
Cəmi		13 210	15,25	44,33

Azərbaycana qarşı ədalətsiz müharibə aparıldığını, onun ərazi bütövlüyünün pozulduğunu və torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğal olunduğunu Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) təsdiq etdi. BMT Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini tərk etməsi haqqında 4 qətnamə (822, 853, 874, 884 saylı)¹³⁹ qəbul etdi. Lakin erməni işğalçıları bu qətnamələri yerinə yetirmədilər.

Ermənistan işğalçılarına qarşı mübarizədə Azərbaycanın hərbi-iqtisadi və insan qüvvələrinin səfərbər edilməsinə böyük ehtiyac var idi. **Bu məqsədlə Heydər Əliyev noyabrın 2-də televiziya və radio ilə xalq müraciət etdi, ciddi hərbi-təşkilati tədbirlər həyata keçirildi.** Bunun nəticəsində Azərbaycan xalqının işğalçılara qarşı ədalətli mübarizəsində dönüş yaratmaq mümkün oldu. Noyabrın ortalarında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Beyləqan istiqamətində hücumu dayandırıldı. Azərbaycan ordusunun müvəffəqiyyətli əməliyyatları nəticəsində 1994-cü il yanvarın 5-də Füzuli rayonunda strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsi və 22 kənd düşməndən təmizləndi. Bunun ardınca Cəbrayıl rayonu ərazisinin bir hissəsi, Kəlbəcər rayonunda Bozlu, Təkaqaya, Babaşlar, Qanlıkənd, Çəpli, Susuzluq, Qasimbəni, Yanşaqbinə, Yanşaq, Bağırşaq, Qamışlı, Bağırılı yaşayış məntəqələri də düşməndən azad edildi. Düşmən Çiçəkli dağdan və b. strateji yüksəkliklərdən qovuldu, Kəlbəcər–Laçın yolunun tunc-lə qədərki hissəsi nəzarət altına alındı.¹⁴⁰ Azərbaycanın müharibədə dönüş yaratmaq, işğal olunmuş vətən torpaqlarını azad etmək sahəsində əldə etdiyi uğurlar, nəinki Ermənistanı, həmçinin onu müdafiə edən qüvvələri də ciddi təşviş saldı. Ermənistanın himayəçilərinin, onun hərbi cəhətdən daha da möhkəmləndirilməsi, müasir silahlarla təmin olunması, bölgədə irticaçı qüvvəyə çevrilməsi siyasəti daha da gücləndirildi. Azərbaycan Respublikası belə bir şəraitdə 1994-cü il mayın 8-də Bişkek protokolunu imzaladı. Azərbaycanın düşmən üzərində hərbi uğurları sayəsində mayın 12-də cəbhədə atəşkəsə nail olundu.

Azərbaycana qarşı apardığı işğalçılıq müharibəsi dövründə Ermənistan Azərbaycan sərhədlərinin 360 km-lik sahəsində irəli soxularaq 20%-dək Azərbaycan torpaqlarını işğal etmiş, Füzuli rayonundakı Horadiz qəsəbəsindən Zəngilanadək 198 km-lik Azərbaycan–İran sərhədlərini nəzarət altına almışdı. Erməni işğalları nəticəsində Dağlıq Qarabağ ərazisində 50 minədək azərbaycanlının yaşadığı 2 şəhər, 1 qəsəbə, 53 kənd tutuldu. Dağlıq Qarabağdan kənarda aparılan işğallarla birlikdə 890 şəhər, kənd və qəsəbə ermənilərin əlinə keçdi. Dağıdılmış obyektlər, zəbt olunmuş əkin və meşə sahələri aşağıdakı kimi olmuşdu: yaşayış evləri–102000, ictimai binalar–7000; ümumtəhsil məktəbləri–693; səhiyyə obyektləri–695; avtomobil yolları–800 km., körpülər–160; su kəməri– 2300 km., elektrik xətti–15000 km., meşə sahəsi – 250000 ha., əkin sahəsi–200000 ha., tarixi abidə və muzeylər– 464. İlk hesablamalara görə, Azərbaycan Respublikasına 60 mlrd. ABŞ dolları həcmində zərər dəymişdir.¹⁴¹ Bundan başqa, Azərbaycanın civə, obsidian və perlit ehtiyatlarının hamısı, tikinti və üzlük materiallarının 35–60 faizi, meşə fondunun 23,8 faizi, su ehtiyatlarının 7,8 faizi və s. işğal olunmuş torpaqların payına düşür. Burada 2 qoruq və 3 yasaqlıq, 3 iri su anbarı da yerləşir.¹⁴²

7.3. Qarabağda erməni separatçı-terrorçu işğal rejimi

Ermənilər Qarabağın işğal olunmasına Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində siyasi hakimiyyəti ələ keçirməklə başladılar. Bu məqsədlə onlar qanuni orqanların səlahiyyətlərini mənimsəmək üçün tədbirlər gördülər. Bununla onlar öz fəaliyyətlərinə üzdeyənə qədər hüquqi don geyindirməyə çalışdılar. Bu məqsədlə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisi nümayəndələrinin qurultayı adlandırılan toplantı keçirdilər. Bu «qurultay» qeyri-qanuni idi. Onun qərarı da obyektiv ola bilməzdi. Çünki vilayətin azərbaycanlı əhalisinin nümayəndələri həmin «qurultaya» dəvət olunmamışdılar və orada iştirak etməmişdilər. 1989-cu il avqustun 16-da Milli Şura yaradılmışdı.¹⁴¹ Bu şura Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycandan qoparılması işinə bilavasitə rəhbərlik etdi, Təşkilat Komitəsinin fəaliyyətinə maneçilik törətdi. 1991-ci ilin sentyabrında isə oyuncaq «**Dağlıq Qarabağ respublikası**» yaradılması elan edildi. **Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusunu ləğv edərək burada ümumrespublika idarə üsuluna keçməsi həmin qurumun qeyri-qanuniliyini bir daha sübut edir.**

Bütün bu proseslər zamanı Ermənistanın mövqeyindəki **hiyləgərlik** də aydın nəzərə çarpır. O, bir tərəfdən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edir, digər tərəfdən isə «**Dağlıq Qarabağ respublikası**» adlanan oyuncaq qurumun beynəlxalq aləmdə tanınmasına çalışır; «**Dağlıq Qarabağ respublikası**»nda hakimiyyət orqanlarına legitim xarakter vermək üçün «seçkilər» keçirilir və s.

«**Dağlıq Qarabağ respublikası**» mahiyyət etibarilə **separatçı-terrorçu işğal rejimidir**. Bu rejim, ona bənzər digər rejimlərdə olduğu kimi, Ermənistan və separatçı-terrorçu qüvvələri dəstəkləyən digər dövlətlərin köməyi ilə yaradılan və silahlandırılan hərbi qüvvələrlə arxalanır. Bu rejim özünü «**Dağlıq Qarabağ respublikası**» adlandırdığı halda, faktiki olaraq tarixi Qarabağ torpaqlarının böyük bir hissəsini, yəni Dağlıq Qarabağa daxil olmayan Azərbaycan ərazilərini də işğal altında saxlayır. Təkcə bu fakt Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisindən kənar olan torpaqların hazırkı vəziyyətini kifayət qədər aydın şəkildə ifadə edir.

«**Dağlıq Qarabağ respublikası**» adlanan oyuncaq rejim yaradılarkən Azərbaycan torpaqları işğal olunmuş, işğal prosesində azərbaycanlılara qanlı divan tutulmuş, soyqırımları törədilmiş, yerli əhali zorla qaçqın və köçkünə çevrilmiş, beləliklə, bu torpaqlarda etnik təmizləmə aparılmışdır. **Bunun nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında ermənilərin monoetnik hakimiyyəti bərqərar edilmişdir.** Yeri gəlmişkən, vaxtı ilə ermənilər indiki Ermənistan ərazisində – keçmiş Qərbi Azərbaycan torpaqlarında da eyni siyasəti həyata keçirmişdilər.

Diyarın iqtisadi vəziyyəti də qanlı işğal rejiminin acınacaqlı nəticələrini əks etdirir. Dağlıq Qarabağın iqtisadi potensialına zərbə vurulmuş, hələ sovet hakimiyyəti dövründə meydana gəlmiş erməni mafioz qüvvələri arasında bölüşdürülmüş,

Ermənistanın xammal bazasına çevrilmişdir. Keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sərhədlərindən kənar işğal olunmuş digər Azərbaycan rayonlarının iqtisadiyyatı daha ağır vəziyyətə düşmüşdür. Mövcud iqtisadi potensial, o cümlədən doğma yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur olmuş əhalinin bütün əmlakı qarət edilmiş və tamamilə dağıdılmışdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların becərilməməsi öz təsirini göstərmişdir. «**Əkilib-becərilməyən torpaqlarda yabani bitkilər zəngin olduğundan, vəhşi heyvanlar, ...ziyanverici həşəratlar həddən artıq çoxalır. Onlar ətraf ərazilərə, o cümlədən qonşu rayonlara yayılaraq təsərrüfatlara böyük ziyan vurur.**»¹⁴²

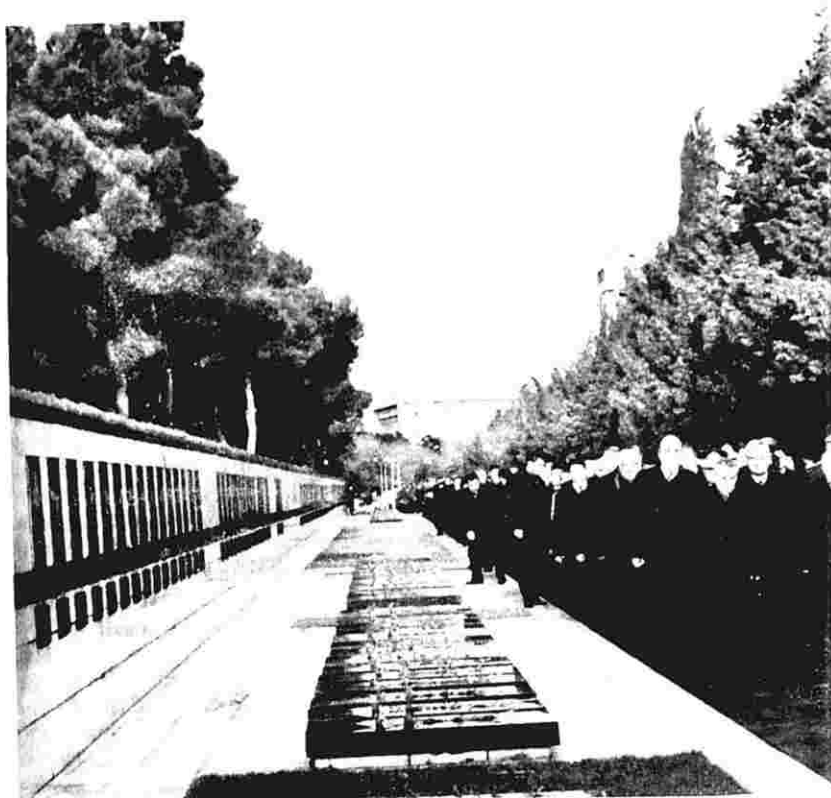
İşğal altındakı torpaqlarda olan azərbaycanlılara məxsus tarixi abidələr (*bax: əlavə 16, səh. 125*) vəhşicəsinə talan edilmiş və dağıdılmışdır. Azərbaycan Albaniya dövlətinə aid xristian abidələri saxtalaşdırılaraq erməni-qriqorian abidələrinə çevrilir. Müasir erməni vandalizmi dünyanın gözü qarşısında öz işini görməkdədir...

Bir tərəfdən Qarabağda aparılan hərbi əməliyyatlar, digər tərəfdən mövcud işğal rejimi ekologiyaya da ağır zərbə vurmuşdur. «Ermənilər hazırda Şuşa mağarası, Şuşanın qala divarları, Şuşada görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, Füzulidə Şah Abbas karvansarası, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və s. yaşayış məskənlərində olan mədəni-tarixi abidələri tamamilə dağıtmış, Qarabağ ərazisindəki qədim Alban kilsələrini silah anbarlarına çevirərək yararsız hala salmışlar. İşğal olunmuş ərazilərdə 43-ə qədər hidrometeoroloji müşahidə məntəqələri məhv edilmişdir ki, bütün bunlar YUNESKO və Ümumdünya Meteoroloji Təşkilatının prinsiplərinə ziddir.»¹⁴³

«**Dağlıq Qarabağ respublikası**»nın işğal olunmuş ərazilərdən narkotiklərin becərilməsi, istehsalı və tranziti kimi istifadə etməsi haqqında Azərbaycanın Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı nümayəndə heyətinin mürəzə və çıxışlarında ətraflı məlumat verilmişdir. Bu ərazilərdə beynəlxalq və erməni terror təşkilatlarının bazaları olması haqqında da faktlar mövcuddur.¹⁴⁴ Ermənilərə məxsus beynəlxalq şirkətlərin Dağlıq Qarabağın separatçı-terrorçu rejimini maliyyələşdirməsi faktı da aşkar olunmuşdur.

Qarabağın işğalından sonra Ermənistan hər cür şimikləndirici vasitələrlə həmin torpaqları ermənilərlə məskunlaşdırmaqla yanaşı, daha hiyləgər yollara əl atmağa başladı. Kürd Fəhlə Partiyası (PKK) ilə aparılan danışıqlar nəticəsində İraqdan kürdlərin işğal olunmuş ərazilərə köçürülməsi üçün tədbirlər görülməyə başlandı.¹⁴⁵ 2003-cü ilin aprelində ABŞ və müttəfiq qüvvələrin İraqa qarşı müharibəsi ərafəsi və dövründə orada yaşayan ermənilərin də Qarabağda yerləşdirilməsi ideyası ortaya atıldı. ABŞ Dövlət Departamenti buna ciddi etirazını bildirdi. Kürdlərin İraqdakı mövqeyindəki dəyişikliklər onların Qarabağa köçürülməsi barədə erməni – Kürd Fəhlə Partiyası sövdələşməsinə pozdu. Bu, əslində, həmin torpaqların qanuni sahibi olan azərbaycanlıların tarixi hüquqlarının bir daha təsdiqi idi.

Qarabağda separatçı-terrorçu erməni işğal rejimi getdikcə bütün dünyada da etiraz doğurmaqdadır. Təsədüfi deyil ki, beynəlxalq aləmdə böyük qüvvə və təsir

Prezident İ.H.Əliyev Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda və Qarabağ müharibəsində həlak olmuş qəhramanların dəfn olunduğu Şəhidlər xiyabanını ziyarət edərkən

vasitələrinə malik olan ermənilər, bütün cəhdlərinə baxmayaraq, bu oyuna qurumun tanınması sahəsində heç bir irəliləyişə nail ola bilməmişlər. Əksinə, bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar öz sənədlərində Azərbaycan ərazisinin işğalı faktını və Ermənistanın işğalçı-təcavüzkar dövlət, oyunaq «Dağlıq Qarabağ respublikası»nın isə separatçı-terrorçu rejim olmasını təsdiq etmişdir.

8. ERMƏNİSTAN – AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİNƏ DAİR: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÖVQEYİ

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmaq siyasətinin reallaşmasına XIX əsrin əvvəllərində başlanmışdır. Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarının tarixi də həmin dövrdən başlanır. Bu siyasət Birinci Dünya müharibəsinin gedişində reallaşdırıldı. 1918-ci ildə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında, Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq, erməni dövləti yaradıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən olan İrəvan şəhərini 29 may 1918-ci il tarixli xüsusi qərarına əsasən **ermənilərin bir siyasi mərkəzi olması xatirinə** onlara güzəştə getdi. Bu, Cənubi Qafqazda sülh və əmin-amanlıq yaradılması məqsədi ilə atılmış xoşməramlı addım idi. Lakin buna baxmayaraq, ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə və Sovet hakimiyyəti illərində bütün kəskinliyi ilə davam etdirdilər. Moskvadan hərtərəfli dəstək alan ermənilər bütün bu dövr ərzində yenidən yaradılmış Ermənistan dövlətinin ərazisini daim Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirdilər. Qərbi Azərbaycanın yerli və mütləq çoxluq təşkil edən əhalisi olan azərbaycanlıların soyqırımları və zorakı deportasiyalar yolu ilə öz ata-baba yurdlarından «təmizlənməsinə», bununla da, Ermənistanın monoetnik ölkəyə çevrilməsinə nail oldular. Sovet dövrünün (1920–1991-ci illər) son mərhələsində (1988–1991-ci illər) bu iddialar hərbi-siyasi və açıq təcavüzkarlıq xarakteri aldı. Bu dəfə ermənilər Cənubi Qafqazda (yəni də Azərbaycan ərazisində!) ikinci erməni dövləti yaratmaq yolunu tutdular. Sovet dövləti Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ermənilərinin separatçı-terrorçuluq fəaliyyətinə birmənalı qiymət vermədi, erməni separatçıları və terrorçularının cinayət əməllərinin qarşısını almaq yolu tutmadı. Əksinə, bu məsələ üzrə ikili standarta əsaslanan, problemin mahiyyətinə və onun ədalətli həllinə zidd olan, onu həll etmək məqsədi güdməyən qərarlar qəbul edildi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1988-ci il 24 mart, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 20 iyul tarixli və b. qərarları bu qəbildən idi.¹⁴⁹ Məhz bunun nəticəsində problem SSRİ daxilində həll edilə bilmədi, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında çərəyan edən hadisələr, nəticə etibarilə, SSRİ-nin dağılması faktorlarından birinə çevrildi. Beləliklə, sovet dövlətinin yaratmış

olduğu həmin ağır problemin həlli müstəqil Azərbaycan dövlətinə miras qaldı. Lakin bu dövrdə SSRİ-nin dağılması ilə dünya siyasətində yeni geosiyasi durum meydana gəlmişdi. Azərbaycan və Ermənistanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara üzv qəbul edilməsinə başlanmışdı. Hər iki respublika 1992-ci il yanvarın 30–31-də Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə (ATƏM; 1995-ci ilin yanvarından Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı–ATƏT), martın 2-də isə BMT-yə qəbul olundu. Belə bir şəraitdə vaxtilə sovet dövlətinin inhisarında olan Dağlıq Qarabağ probleminin həlli beynəlmiləl xarakter almağa başladı. 1992-ci il martın 24-də ATƏM-in Nazirlər Şurasının fəvqəladə iclasında (Helsinki ş.) münaqişənin tənzimlənməsi üçün Minsk qrupu yaradıldı.

1992-ci ilin martından ATƏM və BMT problemin həllində birlikdə fəaliyyət göstərirdi. Ermənistan silahlı qüvvələri 1992-ci ilin mayında Şuşa və Laçını işğal etməklə Minsk qrupunun fəaliyyətini mürəkkəbləşdirdi, 1993-cü ilin martında Kəlbəcərin işğalı ilə də eyni vəziyyət yarandı. Belə bir şəraitdə BMT-nin 822 sayılı (1993-cü il 30 aprel) qətnaməsi qəbul edildi. Minsk qrupu həmin qətnamənin həyata keçirilməsi üçün təsirli tədbirlər görə bilmədi. Nəticədə Ağdam da işğal olundu. ATƏM-in rolu daha da azaldı, əksinə, BMT bir-birinin ardınca daha üç qətnamə (853, 874, 884) qəbul etdi. ATƏM-in bu vəziyyəti Budapeşt sammitinə qədər (1994-cü ilin sonları) davam etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair danışıqlar beynəlxalq praktikaya uyğun olaraq qapalı şəkildə aparılmış, mətbuat qısa informasiyalarla kifayətlənmişdir. Yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması prosesinə aid məsələnin müzakirəsinə həsr edilmiş 2001-ci il 23 fevral tarixli iclasında bəzi ciddi açıqlamalar müəyyən aydınlıq yaratmışdır.¹⁵⁰

Heydər Əliyev Azərbaycan Parlamentinin həmin iclasındakı çıxışında demişdir: «1992-ci ildə ATƏT-in Minsk qrupu yaranıbdir və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı bu məsələni ATƏT-in himayəsinə veribdir. ATƏT də Minsk qrupu və Minsk konfransı yaradıbdır. Minsk qrupuna 12 dövlət daxildir ...Nəhayət, 1994-cü ildə ATƏT-in Budapeşt sammitində biz vəziyyəti dəyişdirdik. Yəni bir az qanuna saldıq... 1994-cü ilin dekabrında Budapeştdə biz, birincisi, Minsk qrupunun sədrlik məsələsinə müəyyənləşdirdik, ikincisi də, orada ilk dəfə qərar qəbul olundu ki, ATƏT-in sülhməramlı qüvvələri yaransın və saziş əldə olunarsa, buraya, bizim bölgəyə hansısa bir ölkənin yox, ATƏT-in sülhməramlı qüvvələri daxil olsun. Biz nəzərdə tuturduq ki, sülhməramlı qüvvələr bu bölgədə marağı olmayan ayrı-ayrı ölkələrin nümayəndələrindən ibarət olacaqdır. Bu da çox əhəmiyyətli bir qərar idi. Biz buna nail ola bildik».¹⁵⁰

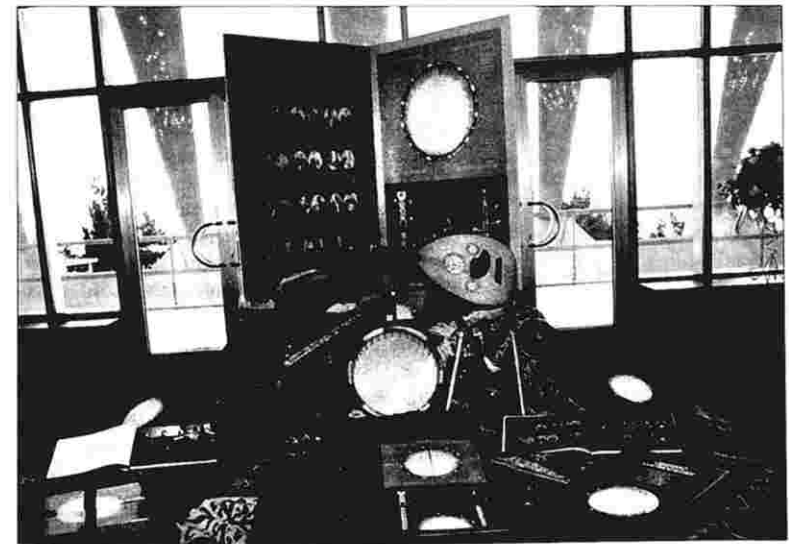
1996-cı ilin dekabrında keçirilən Lissabon sammitində də Heydər Əliyevin diplomatik qətiyyəti sayəsində mühüm irəliləyiş əldə olundu.¹⁵¹ Milli Məclisin 2001-ci il fevral tarixli iclasında qeyd olunduğu kimi, Lissabon zirvə görüşü zamanı Azərbaycanın mövqeyi, Ermənistan istisna olmaqla, dünyanın 53 dövləti tərəfindən tanınmış və

1. Cabbar Qaryağdı oğlunun başçılıq etdiyi muğam üçlüyü. 1905-ci il.
2. Şuşa musiqiçiləri Varşavada. 1912-ci il.
3. Muğam üçlüyü. Arif Babayev, Həbib Bayramov, Həbil Əliyev.

YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri xanım Mehriban Əliyevanın "Muğam-lrs" layihəsi çərçivəsində "Qarabağ xanəndələri" albomunun təqdimat mərasimində (2005-ci il, 8 aprel) çıxışından:

"Qarabağ Xanəndələri" albomu "Muğam-lrs" layihəsinin ilk albomudur... Heç də təsadüfi deyil ki, bizim ilk layihəmiz Qarabağ xanəndələrinə həsr olunmuşdur. Biz Qarabağ torpağının acısını, Azərbaycanın haqq səsinə muğam vasitəsilə bütün dünyaya çatdırırıq... Muğam artıq təkcə bizim Azərbaycanın yox, bütün dünyanın sərvətidir. Bizim məqsədimiz muğamı qorumaq, inkişaf etdirmək, muğamın gözəlliyini, onun dərin fəlsəfəsini gələcək nəsillərə çatdırmaqdır".

müdafiə olunmuşdur. Lissabon sammitindən sonra ATƏT-in Minsk qrupunun yeni formatda yaradılması, müvəqqəti də olsa, onun fəaliyyətinə bir canlanma gətirdi.¹⁵²

Bu öz əksini Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün təkliflər irəli sürülməsində göstərmişdir. «Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş» adlanan birinci sənəd 1997-ci il iyun ayının 11-də tərəflərə təqdim olunmuşdur. «Həmin sənəd daha çox paket həll kimi tanınır və bir paketdə birləşdirilən iki anlaşmadan ibarətdir. Anlaşmalardan birincisi silahlı münaqişənin dayandırılmasına, ikincisi isə Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur».¹⁵³ Bu sənədə Ermənistan tərəfi etiraz etdiyindən, 1997-ci il sentyabrın 19-da «Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında» adlı ikinci bir sənəd təklif olunmuşdu. Bu sənəd münaqişənin mərhələli həllini nəzərdə tuturdu. «Mərhələli həll planı digər iki təkliflə müqayisədə Azərbaycan tərəfindən daha məqbul hesab olunmuşdu».¹⁵⁴ Erməni tərəfinin etirazını əsas tutan Minsk qrupu həmsədrləri dekabrın 2-də mərhələli həll planında dəyişiklik etmiş. Dağlıq Qarabağı münaqişə tərəfi kimi tanımağa cəhd göstərmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, «Azərbaycan həmin versiyanı qəbul etmədiyini, yalnız 19 sentyabr tarixli layihə əsasında danışıqlara başlamağın mümkün olduğunu bildirdi».¹⁵⁵

1998-ci ilin noyabrında münaqişənin həllinə dair üçüncü bir təklif irəli sürülmüşdür. Bu təklif «ümumi dövlət» adı ilə tanınır. Həmin təklif mahiyyətə Dağlıq Qarabağı müstəqil dövlətə çevirmək məqsədi güddüyünə və buna görə də Azərbaycanın mənafeyinə zidd olduğuna görə qəbul edilməmişdir. Bundan sonra ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri heç bir təkliflə çıxış etməmişdir. Bununla yanaşı, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün 1999-cu ilin aprelindən hər iki respublika prezidentlərinin birbaşa dialoqları təşkil olunmağa başlamışdır. Heydər Əliyev Minsk qrupunun təkliflərinə və birbaşa dialoqlara dair məsələyə yekun vuraraq demişdir: «**Aparılan bütün bu danışıqlardan, Minsk qrupunun verdiyi təkliflərdən mənə bir şey aydındır ki, bunlar Dağlıq Qarabağa müstəqilliyə yaxın bir status verməklə məsələni həll etmək, yaxud da tamam müstəqillik vermək istəyirlər. Minsk qrupunun bütün təkliflərindən bu görünür, başqa bir şey yox. Biz də buna razı olmamışıq və razı ola bilmərik**».¹⁵⁶ Azərbaycan Prezidentinin mövqeyinə gəldikdə, o, aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: «Azərbaycan Prezidenti indiyə kimi: **Keçirilən bütün danışıqlarda konstruktiv mövqe tutaraq problemin digər yollarla deyil, ancaq sülh yolu ilə həll olunmasına tərəfdar çıxmaqla yanaşı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi çərçivəsində qarşılıqlı güzəştlərlə Dağlıq Qarabağ ermənilərinə dünyada mövcud olan və təcrübədən keçmiş ən yüksək status verilməsinə razı olduğunu bildirib**».¹⁵⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli Azərbaycanın elmi, ictimai-siyasi fikrində də geniş yer tutur.

2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilən prezident seçkisi zamanı parlaq qələbə qazanaraq, xalqın iradəsi ilə Azərbaycan Respublikasının yeni dövlət başçısı seçilmiş İlham Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ probleminin həllində

də Heydər Əliyev siyasətini davam etdirəcəyini bəyan etmişdir. O, 2003-cü il oktyabrın 31-də keçirilmiş təntənəli andıçmə mərasimində demişdir: «**Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkəmiz üçün ən ağır problemdir. Uzun illərdir ki, biz atəşkəs rejimində yaşayırıq. Təəssüflər olsun ki, bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyəti hələlik heç bir nəticə vermir. Biz hələ də ümidlərimizi itirmirik. Hələ də ümid edirik ki, həmsədrlər bu məsələ ilə daha ciddi şəkildə, məsuliyyətlə məşğul olacaqlar. Bu məsələ öz həllini tapmalıdır. Bu problem yalnız bir neçə prinsiplər, beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll oluna bilər: Azərbaycanın torpaqları işğaldan azad olunmalıdır, bir milyon qaçqın və köçkün öz doğma yurdlarına qayıtmalıdır, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edilməlidir. Azərbaycan heç vaxt bu vəziyyətlə, torpaqlarının işğal altında qalması ilə barışmayacaqdır. Hamı bilməlidir ki, sülh tərəfdarı olmağımıza baxmayaraq, müharibənin yenidən başlanmamasını və bu məsələnin sülh yolu ilə həllini istəməyimizə baxmayaraq, bizim səbrimiz də tükənməz deyildir. Azərbaycan öz doğma torpaqlarını, nəyin bahasına olursa-olsun, azad edəcəkdir**».¹⁵⁸

İlham Əliyev prezidentlik fəaliyyətinə başladıqdan sonra hakimiyyətinin bütün proqram müddəalarını, o cümlədən Dağlıq Qarabağ probleminin həllini ardıcıl şəkildə həyata keçirməyə başladı. Ermənistanla danışıqların davam etdirilməsi ilə yanaşı, beynəlxalq təşkilatlarla iş və ikitərəfli əlaqələr sahəsində fəaliyyət daha da genişləndirildi. Dağlıq Qarabağ məsələsi BMT Baş Assambleyasına çıxarıldı. İlham Əliyevin Avropa Şurasında Azərbaycan parlamenti nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi başladığı səmərəli fəaliyyət onun prezidentliyi dövründə də uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Prezidentinin 2004-cü il aprel ayının 29-da Strasburqda çıxışı beynəlxalq aləmdə böyük maraq və diqqətlə qarşılandı. Bütün bunlar Avropa Şurasının 2005-ci ilin yanvarında **Ermənistanı işğalçı dövlət, Dağlıq Qarabağı isə separatçı rejim** kimi tanımasına mühüm təsir göstərdi. 2005-ci il yanvar ayının 28-də Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisində ermənilərin qeyri-qanuni məskunlaşdırılmasını müəyyən etmək üçün ATƏT-in Faktaraşdırıcı missiyasının fəaliyyətə başlaması da Azərbaycan diplomatiyasının mühüm uğurudur. Dağlıq Qarabağ məsələsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətləri və dövlətlərarası əlaqələrində də vacib yer tutur. Təsədüfi deyil ki, ABŞ dəfələri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını bəyan etmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin gərgin fəaliyyətinin nəticəsi olan bu və digər təkzibedilməz faktlar, əldə olunan uğurlar Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həllində ciddi dönüş yarandırdı. Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin beynəlxalq aləmdə getdikcə daha artıq müdafiə olunduğunu, işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının geri alınacağı günün getdikcə yaxınlaşdığını sübut edir.

* * *

Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycan öz sərhədləri daxilində tanınmışdır.

...Azərbaycanın ərazi bütövlüyü toxunulmazdır, üstəlik, daha bir erməni dövlətinin mövcud olması mümkün deyildir. Ermənistanın irəli sürdüyü ideyalar bundan ibarətdir ki, guya Dağlıq Qarabağın əhalisi öz müqəddəratını təyin etmək istəyir. Halbuki ermənilər öz müqəddəratını artıq müəyyən etmişlər, onların müstəqil dövləti var – Ermənistan Respublikası. Dünyada ikinci erməni dövləti ola bilməz, deməli, Dağlıq Qarabağın müstəqilliyi yolverilməzdir. Dağlıq Qarabağ tarixən Azərbaycan ərazisidir və o, ancaq yüksək muxtariyyət statusuna malik ola bilər.

İlham ƏLİYEV

QEYDLƏR–COMMENTS

1. Sədiyev Ş. «Qarabağ» sözünün mənası // *Elm və həyat*, 1963, №3.
2. Qarabağın da ilk zamanlar şəhər adı olması fikri vardır. Coğrafiyaşünas-toponimist R.Yüzbaşova görə, Araz çayının qırağında Qarabağ şəhəri olmuşdur. O yazırdı: «Bu şəhəri XVII əsrin birinci yarısına qədər mövcud olması haqqında dəqiq kartoqrafik məlumat əldə edilmişdir. XVII əsrin birinci yarısında alman səyyahı Adam Olearinin tərtib etdiyi «İran səltənəti» adlı xəritədə Qarabağ yaşayış məntəqəsi 39° şimal en dairəsi ilə 82° 20' şərq uzunluq dairəsinin kəsişdiyi nöqtədə göstərilir... Zənn edildiyinə görə, həmin şəhər XVII–XVIII əsrlərdə baş vermiş müharibələr nəticəsində dağılıb məhv olmuşdur». Yüzbaşov R. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası // *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Yer haqqında elmlər ser.*, 1969, № 2, s. 92.
3. R.Yüzbaşov da bu problemə diqqət cəlb edərək yazmışdır: «Son zamanlarda Azərbaycan toponimikası sahəsində aparılmış işlər nəticəsində «qara»nın bir neçə mənası müəyyən edilmişdir, onlardan biri də «qalın», «sıx» deməkdir. Buna əsasən, demək olar ki, Araz çayının qırağındakı Qarabağ şəhəri son dərəcə bağlı-bağatlı olduğundan belə adlandırılmışdır». // *yenə orada*.
4. Pirişev V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, 2002, s. 98.
5. Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, s. 11.
6. Hüseynov M. M. Azıx mağarası. Nəşr ili və səhifə göstərilməmişdir.
7. Səfərov Ə. İnsanlığın səhəri. Bakı, 1994, s.47.
8. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (эпоха энеолита VI–IV тыс. до н.э.). Баку, 1987.
9. Кушнарева К.Х. Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе // *Советская археология*, 1957, в. 27.
10. Новосельцев А.П. Краткий очерк политической истории древнего Закавказья // *История крестьянства СССР*, т. 1, М., 1987, с.213
11. Мəmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993, s.117.
12. Mahmudov Y. «Dədə Qorqud kitabı»–xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix // *Dədə Qorqud dünyası*. Bakı, 2004, s. 18–35.
13. Bünyadov Z. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı, 1989, s. 85–100.
14. *yenə orada*, s. 92.
15. Алиев И. Нагорный Карабах: история, факты, события. Баку, 1989, с.23.
16. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. İkinci cild. Bakı, 1998, s.320.
17. Бунятов З. Государство Атабеков Азербайджана. Баку, 1978.
18. Ганзасарский монастырский комплекс (Историческая справка) // *Изв. АН Азерб. ССР. сер. история, философия, право*, 1988, №3, с.49-51.

19. Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Баку, 1956; Piriye V. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316–1360). Bakı, 1978.
20. Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, s. 99.
21. Piriye V. Qarabağ XIII–XIV əsrlərdə // «Azərbaycan» qəzeti, 5 noyabr 1989-cu il.
22. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Üçüncü cild. Bakı, 1999, s.41–42.
23. Gəncə–Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000, s. 5.
24. yənə orada, s. 8–9, 21.
25. yənə orada, s.17.
26. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898.
27. Gəncə xanlığının tarixi haqqında baxın: Babəev Ə. Из истории Гянджинского ханства. Баку, 2003.
28. Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi // Qarabağnamələr. İki kitabda. Birinci kitab. Bakı, 1989, s.110–111.
29. yənə orada, s.111–112.
30. yənə orada, s.114.
31. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1996, s. 519–520.
32. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747–1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair // Qarabağnamələr. Birinci kitab, s. 159.
33. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə // Qarabağnamələr. Birinci kitab, s. 35.
34. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi-Qarabağ // Qarabağnamələr. İki kitabda. İkinci kitab. Bakı, 1991, s.109.
35. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə, s. 36–37.
36. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948, с. 145.
37. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747–1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair, s.159–160.
38. Daha ətraflı baxın: Mamedova Г. О походе В. Зубова в Азербайджан 1796 г. Баку, 2003.
39. Акты Кавказской Археографической комиссии. Тифлис, 1868, т.2, с.705.
40. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. М., 1969, с. 79–80.
41. Çarizmin Şimali Azərbaycanda inzibati-ərazi bölgüləri haqqında daha ətraflı baxın: Şükürov К. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1997.
42. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе, т.III, СПб., 1830, №1794, с.130.
43. Договоры России с Востоком: политические и торговые. Собрал и издал Т.Юзефович, СПб., 1869, с.58–70.
44. Записки А.П. Ермолова. 1798–1826. М., 1991, с.382.
45. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г. Тифлис, 1866; Хəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992, s.17.
46. Qeybullayev Q. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, 1990.
47. Описание переселения армян адербиджанских в пределы России. М., 1831.

48. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911, с. 59–61.
49. Кавказский календарь на 1917 г., с. 190–197.
50. Шавров Н.Н. указ. соч., с.59–61.
51. Свєтєтаховский Т. Русский Азербайджан. 1905–1920 // Хазар, 1990, №1, с. 99.
52. Şükürov К.К. Ermənilərin Azərbaycanda və Osmanlı imperiyasındakı türk genosid tarixinin öyrənilməsi: metodoloji problemlər // Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri. Bakı, 2000, s. 166–275.
53. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905–1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991; Mir Möhsün Nəvvab. 1905–1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.
54. Топчибашев А.М. Меморандум. Баку, 1993, с. 31–33.
55. Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской Республики. 1919, 15 ноября, № 1.
56. Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1990, s.49.
57. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1920-ci illər), Bakı, 1998, s. 131–137.
58. yənə orada, s. 224–264.
59. Paşayev A. Qarabağ bölgələrində erməni vəhşilikləri // Açılmamış səhifələrin izi ilə, Bakı, 2001, s. 267–292.
60. Шадунц С. Карабах // Бакнинский рабочий, 1922, 21 декабря.
- К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азерб. ССР. 1918–1925. Документы и материалы. Баку, 1989, с.135–137.
61. Скибицкий А. Карабахский кризис // Союз. №7, 1991. Аугста пəғр. tərcümə. Bakı, 1991.
62. Шадунц С. указ. соч.
63. Скибицкий А. указ. соч.
64. Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963, с.334.
65. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 41.
66. Карабахский вопрос. Степанакерт, 1991, с. 49–51.
67. Кочарли Т. Необходимое уточнение // Конфликт в Нагорном Карабахе. Сб. Баку, 1990, с.32–34.
68. Гулиев Д. Следовать истине, а не амбициям // там же, с.48.
69. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 89; Карабахский вопрос., с. 46.
70. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с.86–87, 89–90, 88.
71. там же, с. 90–92.
72. там же, с. 94–95.
73. там же, с. 96–97.
74. там же, с. 99–101.
75. там же, с. 191–194.
76. там же, с. 127.
77. там же, с. 132–133.
78. Мартиросян Г. «Образовать из армянской части Нагорного Кара-

- баха автономную область» // **Карабахский вопрос**, с.57.
79. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с.148.
80. там же.
81. там же, с. 149.
82. там же, с. 149–150.
83. там же, с.152–153; **Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства АССР за 1923 г.** Баку, 1923, с.384–385.
84. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с.154–155.
85. там же, с. 165–166.
86. там же, с. 268–270; **Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства АССР за 1924 г.** Баку, 1926, с. 333–335.
87. **Карабахский вопрос**, с.48.
88. **Двенадцатый съезд РКП (б)**. Стенографический отчет. М., 1968, с. 487.
89. **Наумов В.П., Курин Л.Л.** Завещание Ленина // **Историки спорят. Тринадцать бесед**. М., 1988, с. 84–121.
90. **Карабахский вопрос**, с.58.
91. там же, с. 38.
92. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 241–242.
93. **Скибицкий А.М.** Карабахский кризис // **Союз**, 1991, № 7.
94. **Гейдаров Н.Г.** В горах Зангезура. Баку, 1986, с.3.
95. **İ. Musayev** «Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917– 1921-ci illər)» adlı monoqrafiyasının (Bakı, 1998) «Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana verilməsi prosesi» paragrafında (s.300–335) bu problemin bəzi aspektlərinə toxunmuşdur.
96. **Список населенных мест Азербайджана (по материалам сельско-хозяйственных переписей 1917 и 1921 гг.)**. Баку, 1922.
97. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР, с.165–166.
98. там же, с. 174–175.
99. **Азербайджанская сельско-хозяйственная перепись 1921 г.** Итоги по сельским обществам во вновь образованных уездах АССР, Нагорного ного Карабаха и по тем (основным) уездам, в которых произошли изменения границ. т. III. Вып. XVII. Баку, 1924, с.9.
100. **Азербайджанская ССР.** Административно-территориальное деление. Баку, 1979.
101. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР, с. 164–166.
102. **Азербайджанская сельско-хозяйственная перепись 1921 г.** т. III. Вып. XVII. Баку, 1924.
103. **Кочарян Г.А.** Нагорный Карабах. Баку, 1925
104. там же, с.48–51.
105. **Хоскинг Дж.** История Советского Союза. 1917–1991. М.,

- 1995, с.337–372. *Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu müəllif Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrin mahiyyətini düzgün izah edə bilmir* // **Yenə orada**, s. 484–486.
106. **Azərbaycan SSR.** İnzibati-ərazi bölgüsü. 1968-ci il iyunun 10-dək olan vəziyyətə görə tərtib edilmişdir. Bakı, 1968; **Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü**. Bakı, 1979.
107. **Демографический ежегодник СССР.** 1990. М., 1990, с. 3.
108. **Бондарская Г.А.** Рождаемость в СССР (Этнодемографический аспект). М., 1977; **Мамедов К.В.** Нагорно-Карабахская Автономная область // **Демографический энциклопедический словарь**. М., 1985, с. 266.
109. **Вахип** Достижения Советского Нагорного Карабаха за 40 лет в цифрах. Статистический сборник. Степанакерт, 1963; **Нагорный Карабах за 50 лет (1923–1973 гг.)**. Степанакерт, 1974; **Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке**. Степанакерт, 1976 и др.
110. **Достижения Советского Карабаха за 40 лет в цифрах**, с. 11–12.
111. там же, с. 43.
112. там же, с. 7.
113. **Вахип; Самедзаде З.** Нагорный Карабах: **Неизвестная правда**. Баку, 1995, с.18–19.
114. там же, с. 54.
115. **Бакинский рабочий**, 1988, 24 марта.
116. там же, 1988, 11 марта.
117. там же.
118. **Шагинян М.** Нагорный Карабах. М.; Л., 1927.
119. **Карабахский вопрос**, с.77–78.
120. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivı (ARDSPİHA)**, f.1,siyahı 169, iş 249, v.7.
121. **Yenə orada**, v.8–12.
122. **Nəcəfov V.** Deportasiya. Bakı, 1998, s.39-42; **Исмаилов Э.** Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. 1945-1953. Баку, 2003, с.294 və b.
123. **Раşауев А.** Köçürülmə. Bakı, 1995; **Nəcəfov V.** Göst. əsər və s.
124. **Карабахский вопрос**, с. 9.
125. Там же, с. 10.
126. **Балаян З.** Очаг. Ереван, 1984.
127. **Новейшая история отечества.** XX век. В 2-х тт., т. 2, М., 1999, с. 352–355.
128. **Humanite**, 18 noyabr 1987-ci il (fransız dilində).
129. «**Советский Карабах**», 21 февраля 1988 г.
130. **Бунятов З.** Почему Сумгаит // **История Азербайджана по документам и публикациям**. Баку, 1990, с. 355–363.
131. **Azərbaycan Respublikası: 1991–2001**. Bakı, 2001, s.65–66.
132. **Нагорный Карабах: разум победит.** Документы и материалы. Баку, 1989, с. 304–306
133. **Черный январь**. Баку-1990. Документы и материалы. Баку, 1990.
134. **Azərbaycan Respublikasının «Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyə Aktı»**. Bakı, 1991.

135. Хроника НКАО, февраль 1988 – февраль 1990. Баку, 1990.
136. Azərbaycan Respublikası. 1991–2001, s.97.
137. Genocide Khojaly. 26 february 1992–2002.
138. Azərbaycan Respublikası. 1991–2001, s.112, 255.
139. Un Security Council Resolutions.
140. yenə orada, s.113.
141. The statistical information about refugees and internally displaced people in Azerbaijan Republic. 1999 year. s. 4,6.
142. Həsənov T. Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatları və ekologiyasına vurulan ziyanlar. **Qarabağ dünən, bu gün və sabah**. Bakı, 2002, s. 70–173; **еро же**, Тяжелые социально-экономические последствия оккупации Армянской территории Азербайджана. Баку, 2004.
143. Советский Карабах, 17 августа 1989 г.; Карабахский вопрос., с. 103–104.
144. Həsənov T. göst. əsər, s. 172
145. Hüseynov S. Davamlı insan konsepsiyası və işğal olunmuş ərazilərin ekoloji vəziyyəti // **Qarabağ dünən, bu gün və sabah**, s.162–163.
146. Нурани, Ибрагимов Н. Оккупированные азербайджанские земли будут заселять ПКС // **Зеркало**, 9 ноября 2000 г.
147. там же.
148. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 24 марта 1988 г. «О мерах по уско-
- рению социально экономического развития Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР в 1988–1995 годах»; Постановление Президиума Верховного Совета СССР «О решениях Верховных Советов Армянской ССР и Азербайджанской ССР по вопросу о Нагорном Карабахе» (20 июля 1988 г.) // **Нагорный Карабах: разум победит**, с. 43–51; 153– 155 и др.
149. Bu iclasın materialları «Azərbaycan» qəzetində (2001-ci il 24 fevral) çap olunmuşdur.
150. yenə orada.
151. Lissabon sammiti haqqında daha ətraflı baxın: Lissabon sammiti 1996. Bakı, 1997; Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991–1996). Bakı, 1998, s. 232–250.
152. «Azərbaycan» qəzeti, 24 fevral 2002-ci il.
153. yenə orada.
154. yenə orada.
155. yenə orada.
156. yenə orada.
157. Azərbaycan Respublikası. 1991–2001, s.260–261.
158. «Azərbaycan» qəzeti, 1 noyabr 2003-cü il.
159. **Alban kilsəsi** – Dünyanın ilk müstəqil xristian kilsələrindən biri. Azərbaycanın şimalında – Albaniya dövlətinin ərazisində yaranmışdır. Alban kilsəsinin başçıları Romada təsdiq olunurdu. Albaniya öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün Sasani imperi-

- yası və Ərəb xilafəti ilə yanaşı, bu işğalçı dövlətlərin himayə etdiyi erməni-qriqorian kilsəsinə qarşı da mübarizə aparmalı olmuşdur. Ərəb xilafəti Bizansın nüfuzunu zəiflətməyə çalışdığından, vaxtilə Sasanilərin etdiyi kimi, monofizitçi erməni-qriqorian kilsəsinə müdafiə etdi. Erməni kilsəsi isə Azərbaycan–Albaniya dövlətinə və Alban kilsəsinə qarşı Xilafət işğalçılarının tərəfini saxladı və onlardan istifadə etdi. Bununla Alban kilsəsinin erməni-qriqorian kilsəsindən asılı hala düşməsi dövrü başlandı. Azərbaycanın qərb bölgələrinin yerli alban əhəlisinin qriqorianlaşdırılmasına da bu vaxtdan başlandı. XIX yüzilliyin əvvəlində Cənubi Qafqazı işğal edən Rusiya imperiyası da erməni-qriqorian kilsəsinə himayə etdi. 1836-cı ildə çar Rusiyası tərəfindən Alban katolikosluğu ləğv olundu və Alban kilsəsi erməni-Eçmiədzin katolikosluğuna tabe edildi.
160. **Qriqorian kilsəsi** – xristian kilsələrindən biri. Monofizitçi xristian din təriqətçilərinin Bizans-yunan kilsəsinə qarşı bədətçilik mübarizəsi nəticəsində yaranmışdır. Hakim Bizans kilsəsinə qarşı çıxan monofizitçi dini-təriqətçilik baxış-

larına əsaslanır. Hakim yunan kilsəsi tərəfindən sıxışdırılan erməni monofizitçi xristian təriqətçiləri öz fəaliyyət mərkəzlərini Kiçik Asiyanın (Anadolunun) şərqinə köçürmüşlər. Burada Bizansa qarşı mübarizə aparan Sasani–İran imperiyasının və Ərəb xilafətinin köməyinə sığınaraq öz dini-siyasi mövqelərini tədriclə möhkəmləndirməyə nail ola bilmişlər. Sasani hökmdarları və ərəb xəlifələrinin köməyi ilə sonralar fəaliyyət mərkəzlərini Cənubi Qafqaza – Azərbaycan torpaqlarına keçirmiş və Azərbaycan–Albaniya xristian kilsəsinə sıxışdırmağa başlamışlar. Elə bu dövrdə də Albaniyanın qərb bölgələrində yaşayan yerli əhəlinin qriqorianlaşdırılmasına başlanmışdır. Sasani–İran ağalığı və Ərəb xilafətindən sonra Cənubi Qafqazı işğal etməyə çalışan Rusiya imperiyası da erməni-qriqorian kilsəsinə hərtərəfli köməklik göstərmiş, 1836-cı ildə Alban kilsəsinə (katolikosluğunu) ləğv etmişdir. Bununla tarixi Azərbaycan–Albaniya ərazisinin qərb rayonlarında yerli Azərbaycan əhəlisinin qriqorianlaşdırılması və erməniləşdirilməsinin başa çatdırılmasına daha əlverişli şərait yaradılmışdır.

* Əlavələr

Əlavə 1

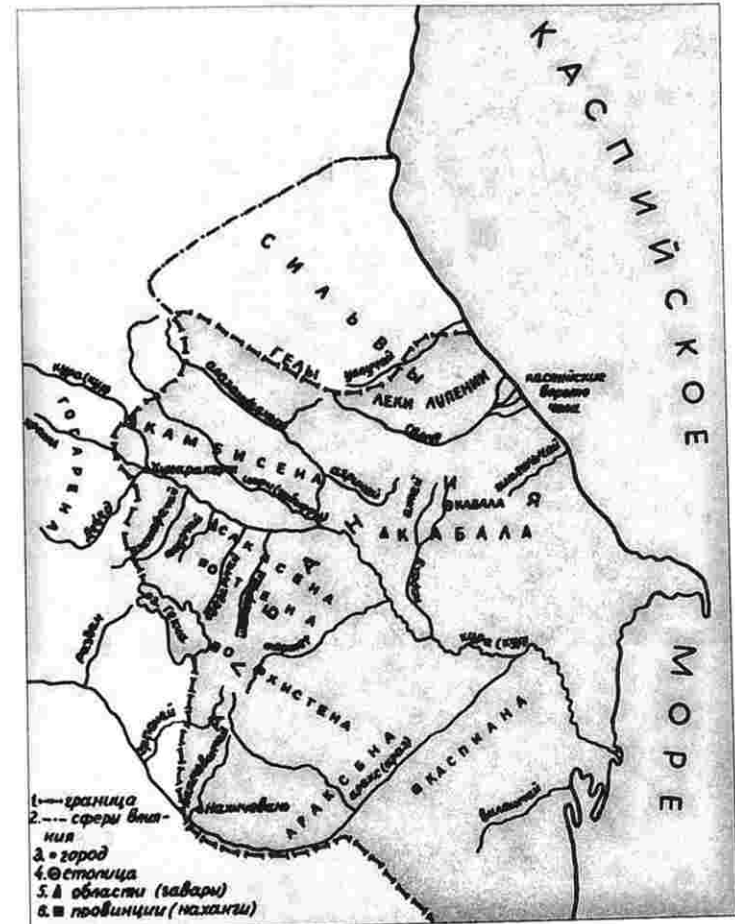
Atropatena (e.ə. IV - e.ə. I əsrlər)

Qaynaq: Fazili A. Atropatena (e.ə. IV - e. VII əsri). Bakı, 1992, s. 200.

Əlavə 2

Albaniya (e.ə. III əsr)

Qaynaq: Мамедова Ф. Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. - VIII в.н.э.). Баку, 1986, карта 1.

Əlavə 3

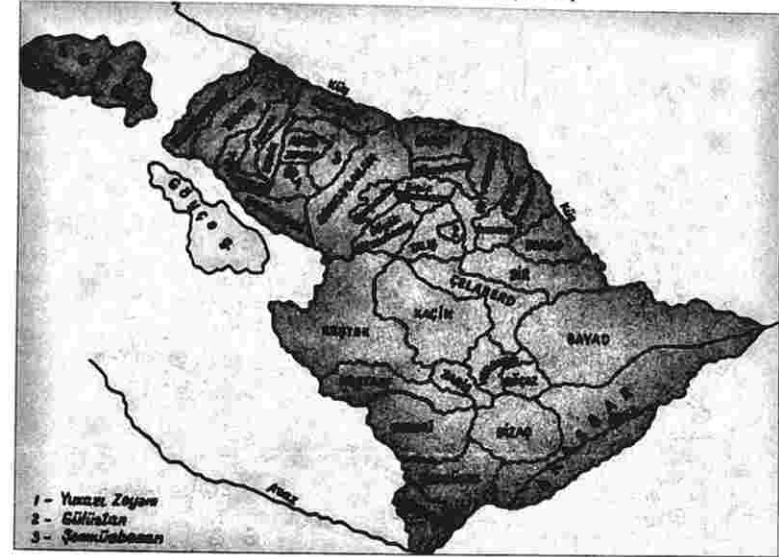
Qarabağ XIII-XIV əsrlərdə

Qaynaq: Piriye V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002, s.104.

Əlavə 4

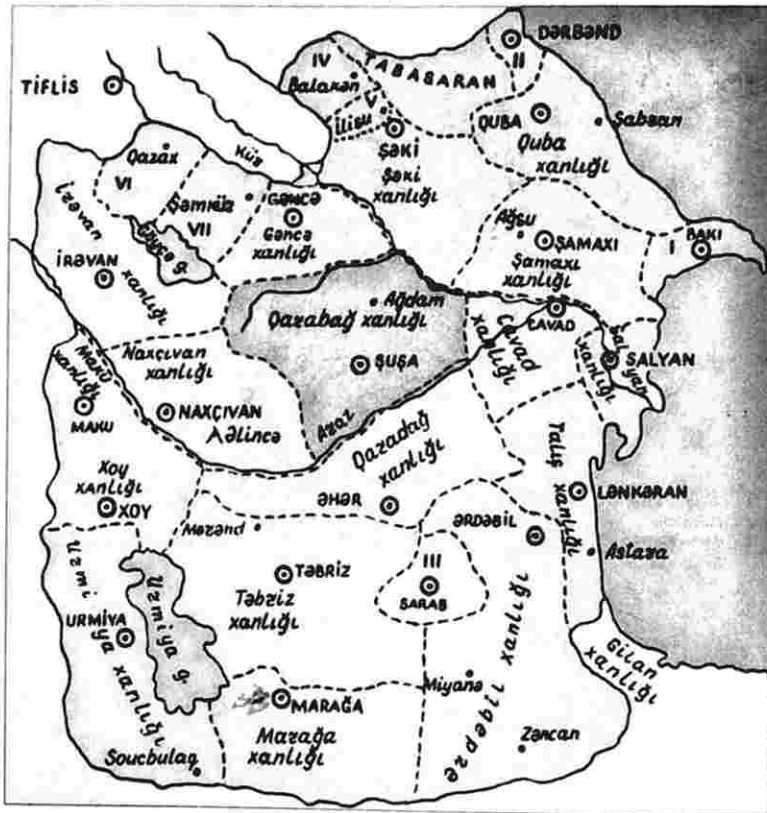
Gəncə - Qarabağ əyaləti (1727)

Qaynaq: Gəncə - Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000.

Əlavə 5

Qarabağ xanlığı Azərbaycan xanlıqları sistemində (XVIII əsrin II yarısı)

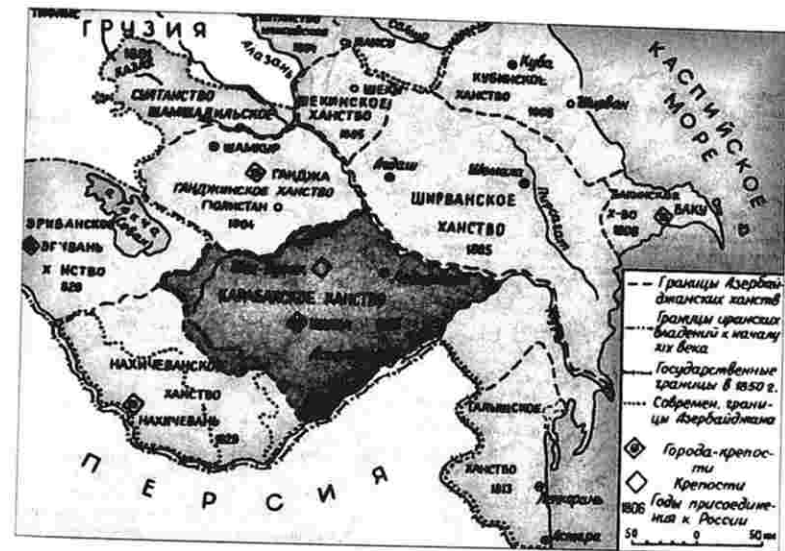

I - Bakı xanlığı; II - Dərbənd xanlığı; III - Sərab xanlığı; IV - Car-Balakən camaatı; V - İlisu sultanlığı; VI - Qazax sultanlığı; VII - Şəmşəddil sultanlığı; Qubalı Fətəli xanın (1758-1789) birləşdirdiyi ərazilər.

Qaynaq: Piriyev V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002, s.97; həmçinin baxın: Историческая география Азербайджана. Баку, 1987, с.137.

Əlavə 6

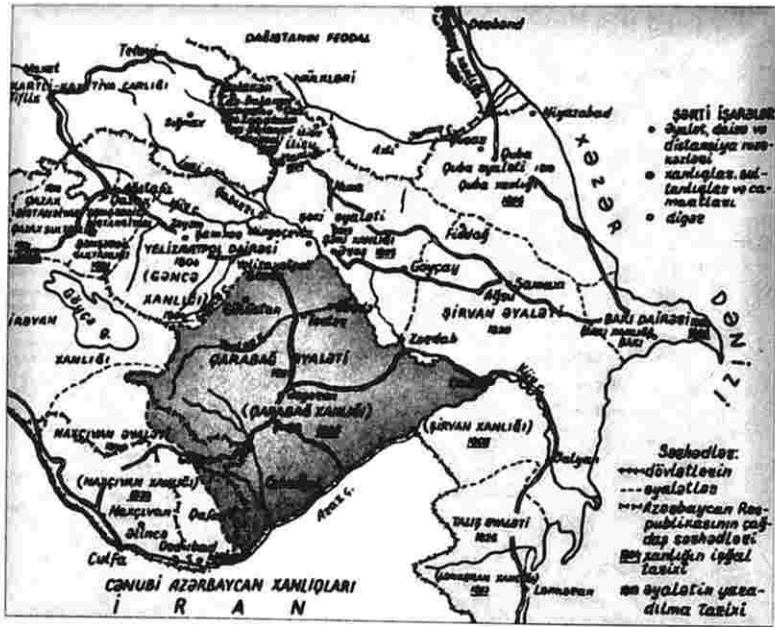
Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycan torpaqlarının işğalının gedişi (1801-1828-ci illər)

Qaynaq: Азербайджанская ССР. М., 1957, с.15.

Əlavə 7

Qarabağ xanlığı (1805-1822-ci illər) və əyaləti - keçmiş Qarabağ xanlığı (1822-1840-cı illər) Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsündə

Qaynaq: Azərbaycan tarixi. IV cild. Bakı, 2000.

Əlavə 8

Qarabağ qəzası - keçmiş Qarabağ əyaləti (1840-1846-cı illər) Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsündə

Qaynaq: Azərbaycan tarixi. IV cild. Bakı, 2000.

Əlavə 9

Şuşa qəzası - keçmiş Qarabağ qəzası Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsündə (1846-1860-cı illər).

Qaynaq: Azərbaycan tarixi. IV cild. Bakı, 2000.

Əlavə 10

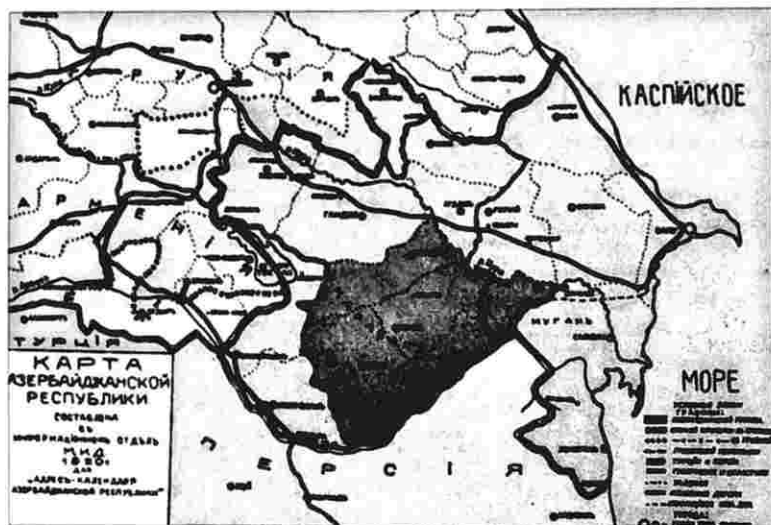
Şuşa qəzasının torpaqları əsasında yaradılmış Şuşa, Cavanşir, Zəngəzur və Qaryagin (Cəbrayıl) qəzaları Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsündə (1868-1917-ci illər)

Qaynaq: Piriye V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002, s. 120.

Əlavə 11

Qarabağ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə
(1918-1920-ci illər)

Qaynaq: Адресь - календарь Азербайджанской Республики. Баку, 1920.

Əlavə 12

Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili

- - границы Елисаветпольской (Гянджинской) губернии
- - границы уездов
- - - границы советских республик
- 1 - Елисаветпольский уезд
- 2 - Нухинский уезд
- 3 - Арешский уезд
- 4 - Казахский уезд
- 5 - Джеванширский уезд
- 6 - Шушинский уезд
- 7 - Зангезурский уезд
- 8 - Карягинский (Джебраилский) уезд
- 9 - Нагорно-Карабахская автономная область.

Qaynaq: Скибицкий А. Карабахский кризис: Чтобы выйти из тупика, нужно знать прошлое // Союз, 1991, №7.

Əlavə 15

RESULTS OF ARMENIAN AGGRESSION

Category	Count
Refugees from Armenia	230 000
Internally displaced persons from the occupied territories	440 000
Internally displaced persons from regions along the border with Armenia and lost of occupation	100 000
Total	1 010 000

Category	Count
Armenian Armed Forces in the occupied territories	116 000
Armed Forces in the occupied territories	172 000
Armed Forces in the occupied territories	114 000
Armed Forces in the occupied territories	40 000

Category	Count
Armed Forces in the occupied territories	11 000
Armed Forces in the occupied territories	700
Armed Forces in the occupied territories	130
Armed Forces in the occupied territories	280
Armed Forces in the occupied territories	23 000

Occupied territories of Azerbaijan

Nagorno-Karabakh region

Category	Count
Territory	4 348 sq. km.
Population (1989)	189 083
Armenians	141 450 (74.8%)
Azerbaijans	40 648 (21.3%)
Russians	1922 (1%)
Others	1023 (0.6%)

Shakhs district

Category	Count
Territory	299 sq. km.
Population (1989)	20 376
Azerbaijans	19 036 (93.4%)
Armenians	1 377 (6.7%)
Occupied	May 8, 1992

Districts outside Nagorno-Karabakh region

District	Occupation Date	Population
Lachin	May 18, 1992	71 000
Kelbajar	April 2, 1993	34 000
Aghdam	July 23, 1993	145 600
Fizuli	August 23, 1993	146 000
Ishtary	August 23, 1993	66 000
Gashaly	August 31, 1993	37 800
Zangilan	October 29, 1993	39 300

Victims of aggression

Killed - 70 000 Disabled - 50 000 Missing - 8 000

Destructions and damage

Schools	890
Houses	150 000
Public Buildings	1 000
Schools	493
Embassies	835
Health Care Facilities	995
Libraries	613
Temples	44
Monuments	9
Historical Places	9
Historical Monuments and Museums	464
Museums Exhibits	40 000
Industrial and Agricultural Enterprises	6 000
Water Pipes	600 km
Bridges	180
Water Pipelines	2 300 km
Gas Pipelines	2 000 km
Electricity Lines	15 000 km
Farms	280 000 ha
Sowing Area	1 000 000 ha
Irrigation Systems	1 300 km

The total damage is estimated up to 68 billion US \$

Əlavə 16

Qarabağın memarlıq abidələri

Qaynaq: Əliyev İ., Məmmədzadə K. Qarabağın Alban abidələri. Bakı, 1997.

Əlavə 17

— 393 —

№ 265.

1724, ноября 10-го. Высочайшая грамота на имя Армянского народа.

[1724 г., ноября в 10 день, по указу его императорского величества, на Государственной коллегии иностранных дел отпущены его императорского величества две грамоты, в равной силе, в народ Армянскому, следующего содержания, о чем его величества резолюция написана в протокол вышесказанного в том числе:]

Пошло милости Мы Петру Первому, Императору и Самодержавцу Всероссийскому, в прочее, в прочее, в прочее.

Честнейшему патриарху Исидору и честнейшим митрополитам Амаку и Марбу, в सब протчем честным митрополитам и управителям, в силу честному Армянскому народу Наша Императорская милость в подражание.

Объявляем вам чрез сию Наму милостивую грамоту, что Мы чрез отпущенных от вас воевод Антою и Козла Чолоба ваше возлюбленное дознание получили, в том омых простраивше изустно дознание о жалобах ваших, дабы Мы вас сь дознал и одинакие жалобы в высочую Наму Императорскую протекцию приняли и для ширя и свободного вашего народа пробывали в новополученных Намых персидских провинциях, по Исидорову вору лежачих, удобны места отвести повелели, где бы вы сподобно пребывать в христианскую свою веру без протчия по закону своему отпущали могли. И оныше Мы честный Армянский народ ради христианства во особливо Нашей милости содержавших, того ради Мы на сие ваше прошение всеискреннейше соизволили в отребные ушам от Себя послаи в управители Намых тех новополученных персидских провинций, дабы они вас как в Гялян, в Мизандроз, так в Баку и в другия удобны места, когда кто из вас туда пробудет, не только приняли, но и для жития и поселеня удобны места отвели в протчем во всякой милости и оправленя содержа. И чтоб вы о сех Намых всеискреннейше соизволения толь наиболее весьма обведомны и утробны быть могли, того ради Мы во тою сию Наму Императорскую грамоту из вас отправили, но в посланных вамех вышеомянутых из вас на-

— 393 —

вдъ отпустили, которые о Намех из вас вышедшей(ся) милости выдо изустно вас обведомить указ вышло, которым вы в тою поцию веру дать выдете, и пробывали в вас Нашею Императорскою милостию благословны.

[Кашдлер граф Головкин.
Андрей Остерманг.]

Съ сего протоколу написаны грамоты вдвое на александрийскихъ листахъ, съ проштыми новями на армянскомъ языкѣ, и даны вручи Армянскъ, безъ подясы, на печатю государственною большою, подъ кустодисо напечатю].

№ 267.

1724, ноября 10-го. Высочайшие указы шотнымъ властямъ вь прина-
отпущахъ областяхъ объ отводѣ удобныхъ земель для поселеня Армянъ
и объ оказанн митр всакого возпоможеня.

[1724 г., ноября в 10 день, отпущены его императорского величества указы, за подписаниемъ его величества собственныи руки, вь Гялян къ бригадиру Лавашеву, вь Баку къ полковнику Остаеву, вь Дербентъ къ полковнику и коменданту Юнгеру, вь крѣпость Святого Креста къ генералу маюру Кропотову, вдвое написанные, которые отданы вручи приѣзжихъ Армянскъ [а каковы во оныхъ указахъ выйдутъ переписны, то означено ниже] следующего содержания:]

Въ Гялян.

Понеже народъ Армянской Пастъ просилъ, дабы Мы оной вь протекцию Свою приняли и вь Намыхъ новополученныхъ персидскихъ провинцияхъ для поселеня отвести повелели, того ради чрезъ сие повелѣваемъ тебѣ, что когда изъ того Армянского народа какие вь Гялян и вь Мизандрозъ пробудутъ, то немедленно отводи имъ какъ вь городехъ, такъ и вь селахъ и вь прочихъ, вь Гялян и Мизандрозъ лежачихъ, где они поселяются и удобны, потребны и довольны места, где бы они поселились могли, и вь протчемъ учини имъ всякое вспоможеня, и содержи тебѣ оныхъ вь

— 395 —

крѣпкохъ сохраненя и поступати съ ними такыи порядкомъ, дабы отпудъ отъ нихъ никаки жалобы прозвосты не могли, повеже Мы оной Армянской народъ во особливо Наму Императорскую милость и протекцию приняли.

[Кашдлер граф Головкин.]

Андрей Остерманг.]

Переписны вь указахъ вь Баку, вь Дербентъ, вь крѣпость Святого Креста, которые даны вручи Армянскъ:]

Въ Баку, къ полковнику Остаеву: Отведи имъ какъ вь городѣ, такъ и при Вакъ и вь Сальнахъ и вь селахъ, тамо лежачихъ, и вь прочихъ.

Въ Дербентъ, къ полковнику и коменданту Юнгеру: Отведи имъ какъ вь Дербентѣ, такъ и вь селахъ, при оныхъ лежачихъ, и вь прочихъ.

Вь крѣпость Святого Креста, къ генералъ-маюру Кропотову: Отведи имъ при крѣпости Святого Креста, по рѣкамъ Сулаку, Аграхин и Терку.

Артикулы Своякия

Во императорском Высочестве все особые случаи
в императорском Высочестве (в императорском Высочестве) дарами и
дарами императорскому Высочеству от старинных
и новых времен. Во Высочестве императорского Высочества
и в императорском Высочестве все особые случаи.

Артикулы делятся

Во делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся

Артикулы делятся

у императорского Высочества (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся

делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся

делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся
делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся

Во делятся делятся (в императорском Высочестве) делятся

ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЯ I.

123

1828

Полное повелительное Высочество, Мы
НИКОЛАЙ ПЕРВЫЙ, Императоръ и Са-
модержецъ Всероссийскій, и прочая, и прча,
и прочая. Объявляемъ чрезъ сіе, во имя о-
ного вѣдать надлежитъ, что сего 1828 года
Февраля 10 дня, въ Персидскомъ селеніи Тур-
менчатъ, между Нашимъ Императорскимъ
Величествомъ и Его Владѣющимъ Шах-
скимъ Величествомъ Восточнаго предѣла Высо-
честѣйшаго иста преемственнаго пре-
дѣла Высочества Величества Императора
Царей преемственныхъ Магометанскихъ Государей
честно превосходящихъ и многихъ Магометан-
скихъ народовъ Повелителями, Персидскія зе-
мли Начальникомъ и добрымъ Нашимъ сосѣ-
домъ, Великимъ Государемъ Фетъ-Али-Шахомъ,
чрезъ Уполномоченныхъ съ обѣихъ сторонъ, а
именно: съ Нашей стороны, чрезъ Сятельнаго
и Высочестѣйшаго Представителя Графа Па-
на Посадича-Эриванскаго, Нашего Генералъ-
Адъютанта и Генерала отъ Инженитернъ,
Командующаго Отдѣльнымъ Кавказскимъ Кор-
пусомъ, Главноуправляющаго гражданскою ча-
стью въ Грузіи, Губерніи Астраханской и Об-
ласти Кавказской, Начальствующаго Каспій-
скою флотліею и Кавалера, и Превосходи-
тельнаго Александра Обрѣзова, Нашего
Дѣйствительнаго Статскаго Слѣбника, Кав-
алера и Кавалера; со стороны же Его Ша-
ховъ Величества, чрезъ Его Высочества При-
нца Аббасъ-Мирзу, по силѣ данныхъ имъ пол-
ныхъ полныхъ, постановленъ и заключенъ Тра-
татъ вѣчнаго мира, состоящій въ 16 статьяхъ,
которыя отъ слова до слова гласятъ такъ:

Во имя Бога Всемогущаго.

1799. — Февраль 10. Трактатъ, заклю-
ченный между Его Величествомъ Импе-
раторомъ Всероссийскимъ и Его Вели-
чествомъ Шахомъ Персидскимъ. — О
миръ между Россією и Персією.

ными: сдѣланнымъ войнѣ, совершенно противной имъ взаимнымъ взаимностямъ и восстановитъ на твердомъ основаніи прежнія сношенія добраго сосѣдства и дружбы между обоими Государствами, постановленіемъ мира, который бы въ самомъ себѣ заключалъ ручательство своей прочности, открывала на предбудущее время ясной поводъ къ несогласіямъ и недоразумѣніямъ, называемымъ своими Уполномоченными для совершенія сего спешительнаго дѣла: Его Величество Императоръ Всероссийскій, Своего Генералъ-Адъютанта, Генерала отъ Инфантерій, Командующаго Отдѣльными Кавказскими Корпусомъ, Главноуправляющаго гражданскою частью въ Грузіи, Губерніи Астраханской и Области Кавказской, Начальствующаго Каспійскою флотиліею, Кавалера орденовъ: Св. Александра Невского съ алмазными украшеніями, Св. Анны 1-й степени съ алмазными украшеніями, Св. Владимира 1 степени, Св. Георгія 2 класса, вышшаго двѣ знаги за отважнѣе, изъ войскъ однихъ съ панихью: за храбрость, а другая украсена алмазми, и Кавалера иностранныхъ орденовъ: Прусскаго Краснаго Ордена 1 степени, ордена Луны Высокой Поиты Оттоманской и многихъ другихъ, Имала Паскевича, и Своего Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника, Канцлера и Кавалера орденовъ: Св. Владимира 3 степени, Польскаго Станислава 2 степени и Св. Іоанна Иерусалимскаго, Александра Обрѣткова; а Его Величество Шахъ Персидскій, Его Высочества Принца Аббасъ-Мирзу, Уполномоченные сіи, съѣхавшись въ селеніи Туркменчакѣ, и по развѣдъ дѣлныхъ лицъ полномочій, кои найдены въ вѣдѣющахъ порядкѣ, постановили и заключили нижеслѣдующія статьи:

Ст. I. Отнынѣ на вѣчныя времена пребудетъ миръ, дружба и совершенное согласіе между Его Величествомъ Императоромъ Всероссийскимъ и Его Величествомъ Ша-

хомъ Персидскимъ, Ихъ Наслѣдниками и Преемниками Престола, Ихъ Державами и обоими подданными.

Ст. II. Его Величество Императоръ Всероссийскій и Его Величество Шахъ Персидскій, принявъ въ уваженіе, что съ войною, между высшими договаривающимися сторонами возникшею и нѣмъ съчастливо прервавшею, кончили въ взаимнымъ по силѣ Галицкаго Трактата обязательства, признавъ нужнымъ замѣнить означенный Галицкаго Трактатъ вѣковыми условіями и постановленіями, долженствующими устроить и утверждать болѣе и болѣе будущія мирныя и дружественныя между Россіею и Персіею сношенія.

Ст. III. Его Величество Шахъ Персидскій отъ своего имени, и отъ имени своихъ Наслѣдниковъ и преемниковъ, уступаетъ Россійской Имперіи въ совершенную собственность Ханство Эриванское во всю и во ту сторону Араракъ, а Ханство Нахичиванское. Въ сдѣлствіе сей уступки, Его Величество Шахъ обещаетъ, не позже 6 мѣсяцевъ, сдать Россійскимъ Начальствомъ всѣ арты и публичные документы, относящіеся до управленія обоеими вышеозначенными Ханствами.

Ст. IV. Съ согласія обѣихъ высшихъ договаривающихся сторонъ постановляется граница между обоими Государствами слѣдующая черта: начиная съ той точки отъ границы Турецкихъ владѣній, которая всѣхъ ближе въ прямомъ направленіи отстоитъ отъ вершинъ Маалѣ Арарата, границная черта пойдетъ до вершинъ сей горъ; оттуда по показаніи ея сойдеть къ северному рѣку Наманго Карсу, вытекающей съ южной стороны Маалѣ Арарата; потомъ сія границная черта продолжится по теченію той рѣки до впаденія оной въ Араракъ противъ Шерура; отъ сего пункта она пойдетъ по руслу рѣки Араракъ

до впаденія Аббасъ-Аббасъ; здѣсь около вѣшинки укрѣпленій сей вѣрности, находящихся на правомъ берегу Араракъ, будетъ обведена оружейность шириною въ пол-агача, т. е. 31 Россійскихъ верстѣ во всѣхъ направленіяхъ, и пространство земли, содержащееся изъ сей оружейности слова, будетъ принадлежать исключительно Россіи, и нѣтъ быть отрывано съ величайшею точностію въ теченіи двухъ мѣсяцевъ, считая отъ сего числа, начиная съ восточной стороны примыкаетъ къ берегу Араракъ, пограничная черта пойдетъ внизъ по руслу сей рѣки до Зибубульскаго брода; оттуда Персидское владѣніе будетъ простирается по руслу рѣки Араракъ на 3 агача, т. е. на 21 Россійскую версту; потомъ граница пойдетъ прямо чрезъ Муганскую степь до рѣки Болгару къ мѣсту, лежащему 3 агачами, т. е. 21 верстою выше соединенія двухъ рѣчекъ Одиабазара и Саравалиши. Оттуда граница продолжится по лѣвому берегу рѣки Болгару вверхъ до соединенія поманутыхъ рѣчекъ Одиабазара и Саравалиши; потомъ по правому берегу восточной рѣки Одиабазара до ея верховья, а отсѣдъ до вершинъ Джикюрскихъ высотъ, такъ, что всѣ воды, текуція съ сихъ высотъ къ Каспійскому морю, будутъ принадлежать Россіи, а всѣ воды, впадающія въ сторону Персіи, будутъ принадлежать Персіи. Послѣднее же здѣсь граница между обоими Государствами определяется вершиною горъ; то показано, что покатость ихъ къ морю Каспійскому должна принадлежать Россіи, а противоположная покатость нѣмъ принадлежать Персіи. Отъ вершинъ Джикюрскихъ высотъ граница протягнется до вершинъ Камаруза по горамъ, отдѣляющимъ Талиши отъ округа Арши. Горныя верхи, раздѣляющія теченіе водъ на обѣ стороны, будутъ составлять здѣсь пограничную черту точно также, какъ выше

было сказано о пространствѣ между верховьями Одиабазара и Джикюрскими вершинами. Далеко пограничная черта, съ непрерывнымъ владѣніемъ вышеозначеннаго правила относительно теченія водъ, будетъ слѣдовать отъ Камарузской вершинѣ по хребту горъ, раздѣляющихъ округъ Зиланди и округъ Арши, до границы округа Великиди. Такимъ образомъ округъ Зуаши, за исключеніемъ части, лежащей на противной сторонѣ отъ вершинъ поманутыхъ горъ, присоединится къ Россіи. Отъ границы округа Великиди, пограничная между обоими Государствами черта, въ постоянный сообразности съ вышеозначеннымъ правиломъ теченія водъ, будетъ слѣдовать по вершинѣ Клопути и по главной цѣпи горъ, простирающихся по округу Великиди, до сѣвернаго истока рѣки Астары; оттуда по руслу сей рѣки, до впаденія ея въ Каспійское море, гдѣ и означивается пограничная черта, нѣмъ отдѣлять Россійскія владѣнія отъ Персидскихъ.

Ст. V. Его Величество Шахъ Персидскій, въ доказательство искренней своей дружбы къ Его Величеству Императору Всероссийскому, настоятельно ставлю нѣмъ отъ своего имени, такъ и отъ имени своихъ Наслѣдниковъ и преемниковъ Персидскаго Престола, признать торжественно всѣ земли и всѣ острова, лежащіе между пограничною чертою, выше означенною, и между хребтомъ Кавказскихъ горъ и Каспійскимъ моремъ, какъ равно и всѣ воюющіеся и другіе народы, въ тѣхъ странахъ обитающихъ, принадлежати на вѣчныя времена Россійской Имперіи.

Ст. VI. Его Величество Шахъ Персидскій, въ уваженіе значительныхъ пожертвованій, причиняемыхъ Россійской Имперіи возникою между обоими Государствами войною, а также потерей и убыткомъ, понесенныхъ Россійскими подданными, обязуется вознаградить

оние денежные возмездия. Сущю сего возмездия объ выгодах договаривающихся сторонам постановили въ десять куроромъ томановъ рандже, или 20 милліоновъ рублей серебромъ; сроки же, образъ платежа и обязанности оного постановили въ особомъ договорѣ, который будетъ вѣсть тавуу же слау, какъ бы оны были внесены въ настоящій Трактатъ отъ слова до слова.

Ст. VII. Какъ Его Величество Шахъ Персидскій призналъ за благо назначить своимъ преемникомъ и наследникомъ Престола Августейшаго Сына своего, Принца Аббас-Мирзу, то Его Величество Императоръ Всероссийскій, дабы всеродно доказать Его Величеству, Шаху Персидскому, Свое дружественное расположеніе и желаніе содѣйствовать къ утвержденію сего послѣдственнаго порядка, обязуется признавать отнынѣ въ Августейшемъ лицѣ Его Высочества Принца Аббасъ - Мирзы преемника и наследника Персидской Короны, а по вступленіи его на престолъ, почитать его законнымъ Государемъ сей Державы.

Ст. VIII. Россійскія купеческія суда, по преемному обычаю имѣть право плавать свободно по Каспійскому морю и вдоль береговъ оного, какъ равно и приставать къ ямъ; въ случаѣ кораблекрушенія, имѣть быть поддана имъ въ Персію всякая помощь. Такии же образомъ предоставляется и Персидскимъ купеческимъ судамъ право плавать на преемномъ положеніи по Каспійскому морю и приставать къ берегамъ Россійскимъ, гдѣ явились, въ случаѣ кораблекрушенія, имѣть быть оказано имъ всякое пособіе. Относительно же военнымъ судамъ, какъ издревле одни военныя суда подъ Россійскимъ военнымъ флагомъ могли вѣсть плаваніе на Каспійскомъ морѣ: то по сей причинѣ предоставляется и подтверждается имъ и нинѣ преемное сіе исключительное право, съ тѣмъ, что вромѣ Россіи

никуда другая Держава не имѣетъ вѣсть на Каспійскомъ морѣ судовъ военныхъ.

Ст. IX. Его Величество Императоръ Всероссийскій и Его Величество Шахъ Персидскій, желая всими средствами утвердить союзъ мира и дружбы, столь счастливо между ними возобновленный, соизволяютъ, чтобы взаимные высочайшія Дверозъ Послы, Министры и Повѣренные въ Дѣлахъ, отправляемые въ то или другое Государство, для исполненія преемныхъ порученій, или для постановки преемствованія, были принятыми съ почтениемъ и отличіемъ, соотвѣственными ихъ сану, достоинству высочайшихъ договаривающихся сторонъ, всеревней приязни изъ соединяющей и истиннымъ обычаемъ. На сей конецъ постановлено будетъ особымъ протоколомъ церемоніалъ для выслушанія съ той и другой сторонъ.

Ст. X. Его Величество Императоръ Всероссийскій, и Его Величество Шахъ Персидскій, признавая восстановление и распространеніе торговыхъ между обими Государствами сношеній, однимъ изъ главнѣйшихъ благоудѣльныхъ послѣдствій восстановленія мира, въ полномъ взаимномъ согласіи разсудили за благо, устроить всѣ распоряженія, относящіяся до повроительства торговли и безопасности обоимъ подданныхъ, и вложитъ оныя въ прилаганномъ у сего отдѣльномъ Литѣ, который будучи заключенъ обоимъ Уполномоченными, есть и будетъ почитаться равносильною частію настоящаго мирнаго договора. Его Величество Шахъ Персидскій предоставляетъ Россіи, какъ то было и прежде, право определять Консуловъ, или торговыхъ Агентовъ, куда бы ни было, въ десяти человекъ, оказывать повроительство, дабы пользовались они почтениемъ и преемностями, публичному ихъ сану присвоенными. Его Величество

Императоръ Всероссийскій обязуется съ Своей стороны наблюдать совершенное взаимство въ отношеніи Консуловъ или торговыхъ Агентовъ Его Величества Шаха Персидскаго. Въ случаѣ основательной жалобы Персидскаго Правительства на Россійскаго Агента или Консула, Россійскій Министръ или Повѣренный въ Дѣлахъ при Дворѣ Его Величества Шаха, или непосредственный Начальникъ ихъ, имѣть удавить виновнаго отъ должности и временно поручить оную другому лицу, по своему усмотрѣнію.

Ст. XI. Всѣ требованія обоимъ подданныхъ и другія дѣла, оставшіяся войною, будутъ возобновлены и рѣшены сообразно справедливости послѣ заключенія мира. По договорнымъ обязательствамъ обоимъ подданныхъ между собою и на казнь того или другаго Правительства, имѣть послѣдовать немедленное и полное удовлетвореніе.

Ст. XII. Высочайше договаривающиеся стороны, для выгоды обоимъ подданныхъ, постановили по общему ихъ согласію, тѣмъ изъ нихъ, которые имѣютъ недвижимую собственность по обѣ стороны Аракса, предоставить трехлѣтній срокъ, въ продолженіи котораго они могутъ свободно продавать и обививать оную; но Его Величество Императоръ Всероссийскій, покольку то до него касается, имѣетъ вѣсть сего единодѣльного распоряженія Гуссейнъ-Хана, бывшаго Эриванскаго Сардара, брата его Гасемъ-Хана и Керимъ-Хана, бывшаго Провителя Нахичеванскаго.

Ст. XIII. Всѣ военнопленные обимъ сторонамъ, взятые въ продолженіи послѣдней войны или прежде, а равно подданные обимъ Правительствамъ, взаимно впадшіе въ плѣнъ, должны быть освобождены и возвращены въ теченіи четырехъ мѣсяцевъ; они имѣютъ быть снабжены жизненными припасами и прочими потребностями и отправлены въ Аббасъ-Абадъ для сдачи взаимнымъ Комис-

сарамъ, кои назначены для принятія ихъ и распоряженія дальнѣйшаго препровожденія въ мѣста жительства. Высочайше договаривающихся сторонъ будутъ такими же образомъ поступать со всеми военнопленными и всеми Россійскими и Персидскими подданными, взаимно впадшими въ плѣнъ, кои не будутъ возвращены въ означенный срокъ по отдаленности ихъ владенія, или по иной какой-либо причинѣ или обстоятельству. Обѣ Державы предоставляютъ себѣ точное и неограниченное право требовать таковыхъ въ любое время, и обязуются возвращать ихъ взаимно по мѣрѣ того, какъ они будутъ оказываться, или когда поступятъ о нихъ требованія.

Ст. XIV. Ни одна изъ Высочайше договаривающихся сторонъ не будетъ требовать выдачи переметчиковъ и дезертировъ, перешедшихъ въ подданство другой до началъ послѣдней войны, или во время оной. Для предупрежденія же вредныхъ послѣдствій, взаимно могутъ произойти отъ умысленныхъ сношеній между пѣвоторыми изъ сихъ переметчиковъ и ихъ преемниками соотечественниками или подданными, Персидское Правительство обязуется, во владѣніяхъ его, состоящихъ между Араксомъ и чертогомъ, образуемою рѣкою Чара, озеромъ Урміа, рѣкою Аджалату и рѣкою Кизиль-Озлюки, до впаденія ихъ въ море Каспійское, воспретить пребываніе тѣмъ лицамъ, и кои, или же послѣдствіи, будутъ поимены Россійскимъ Правительствомъ означены. Его Величество Императоръ Всероссийскій съ Своей стороны обязуется равновѣрно не допускать Персидскихъ переметчиковъ селиться или проживать въ Ханствахъ Карабахскомъ и Нахичеванскомъ и въ части Ханства Эриванскаго и въ части Ханства Аракса лежащей. Но само собою разумется, что сіе условіе имѣетъ и будетъ вѣсть силу только въ отношеніи къ лицамъ, поселившимся публичнымъ званіемъ или иными цѣлями изъ котораго достоинство; наковыи сущи:

Ханы, Бегы и Душмань Начальники или Момлы, кои личным правителем, или иными и тайными силами могут иметь вредное влияние на пределы своих сопотечей, бывшихъ въ ихъ управленіи, или въ подвластныхъ. Что выселитъ вообще до жителей области Государствъ, то Высочайше договорившіяся стороны постановили, что обидимы, кои перешли, или впрямь перейдутъ къ одному Государству въ другое, могутъ селиться и жить всюду, гдѣ дозволятъ то Правительство, подъ коимъ они будутъ находиться.

Ст. XV. Его Величество Шахъ, двинувши благотворными и сподручными камиреніемъ возвратитъ сполна стѣны Деревей своей и устранивъ отъ подданныхъ своихъ все, что могло бы увеличить еще бедствія, казаченыя на вѣкъ войною, стала счастливо исполнить договоромъ означенною, даруетъ совершенное и полное прощаніе всѣмъ жителямъ и Чиншанамъ Области, именующей Аджербаиджаномъ. Никто въ нихъ, въ закону бы разгуду ни приводималъ, ни можетъ подвергнуться преслѣдованію, или оскорбленію, за мѣста, поступки свои, или поведеніе въ теченіи войны или въ продолженіи временнаго занятія поманутой Области Россійскими войсками. Сверхъ того будетъ предоставляемо тѣмъ Чиншанамъ и жителямъ годичный срокъ, считая отъ сего числа, для свободнаго перехода съ своими семействами изъ Персидскихъ Областей въ Россію, для вывоза и продажи движимаго имущества, безъ всякаго со стороны Правительства и истинныхъ Начальствъ препятствія, и по подмѣнѣ продаваемыхъ или вывозимыхъ вещи людей имущества и вещи какой-либо пошавшій или налогъ. Относительно же иныя недвижимаго, опредѣляется 5-лѣтній срокъ для продажи оного, или учиненія провольныхъ объ ономъ распоряженій. Не распространяется однако же сіе прощаніе на тѣхъ, кои до вступенія поманутаго годичнаго

срока владутъ въ какому-либо закону или преступленіи, подлежащемъ судобному наказанію.

Ст. XVI. По подписаніи сего мирнаго договора, обидимы Уполномоченные отирають безъ отлагательства во всѣ мѣста известія и казенная посылка, о немедленномъ прекращеніи военныхъ дѣйствій. Настоящій мирный договоръ, утвержденный въ двухъ одинаковыхъ содержаніи экземплярахъ, подписанный Уполномоченными обидимъ сторонамъ, утвержденный печатьми гербовъ ихъ, и взаимно или раздѣленнымъ, вѣдетъ быть утвержденъ и ратификованъ Его Величествомъ Императоромъ Вои Россіи и Его Величествомъ Шахомъ Персидскимъ, и торжественнымъ, съ собственноручнымъ Нимъ подписаніемъ, ратификаціи, будутъ размѣнены обидимы Уполномоченными въ теченіи четырехъ-мѣсячнаго срока, или скорѣе, буде возможно. Заключить въ селеніи Турменчай. 10 Февраля, въ лѣто отъ Рождества Христова 1828.

Того ради, Наши Императорское Величество, по доволномъ рассмотрѣніи вышеприведеннаго Трактата, подтвердили и ратификовали оный, яко же выше за благо приключено, подтверждаемъ и ратификуемъ во всемъ его содержаніи, общія Императорския Нашииъ словеса за Насъ и Наслѣдниковъ Нашиихъ, что все въ ономъ Трактатѣ постановленное соблюдаемо и исполнено Нами будетъ не нарушимо. Во утврѣженіе чего, Мы сію Нашу ратификацію подписали соуточно, пожелавъ утвердить Государственною Нашею печатью. Дана въ Санктпетербургѣ, лѣта отъ Рождества Христова 1828, Марта 20 дна, Государствованія Нашего въ третіе лѣто.

Подлинная подписана собственною Его Императорскаго Величества рукою тако: ПИКОЛАЙ.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	7
1. Qarabağ: etimologiyası, ərazisi və sərhədləri	11
2. Qarabağ ən qədim zamanlardan xanlıqlar dövründə	13
2.1. Ərəb xilafətində	13
2.2. Qarabağ Ərəb xilafəti dövründə. Arxasda qriqorianlaşdırma və erməniləşdirməyə dair	20
2.3. Qarabağ Azərbaycan siyasi həyatının mərkəzlərindən biri kimi (XIII–XVIII əsrin 40-cı illəri)	22
3. Qarabağ xanlığı	25
3.1. Qarabağda Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin bərpası	25
3.2. Kürəkçay müqaviləsi	26
4. Qarabağ Rusiya imperiyası tərkibində	30
4.1. Çarizmin Qarabağda idarəçilik rejimi. Ermənilərin kütləvi şəkildə Qarabağa köçürülməsi	30
4.2. Dağlıq Qarabağın Azərbaycan–alban əhalisinin qriqorianlaşdırılması və erməniləşdirilməsinin başa çatması	32
4.3. Ermənilərin Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarına başlaması	34
5. Qarabağ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918–1920-ci illər)	44
6. Qarabağ 1920–1980-ci illərdə	50
6.1. Sovet hökumətinin Qarabağın ərazisini bölüşdürməsi	50
6.1.1. Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi. 1920–1923-cü illər	51
6.1.2. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin Ermənistan tərəfindən ələ keçirilməsi. Naxçıvanın digər Azərbaycan torpaqlarından ayrılması	61
6.1.3. Qarabağın digər torpaqlarının inzibati bölgüsündə dəyişikliklər	62
6.2. Dağlıq Qarabağ 1923–1980-ci illərdə	63
6.3. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və Qarabağın aran (düzən) hissəsinin inkişafına ümumi bir baxış	76
7. Ermənistanın və Dağlıq Qarabağ erməni separatçılarının Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün işğalçılıq müharibəsi	80
7.1. Başlanğıc: 1985–1991-ci illər	80
7.2. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əleyhinə qəsd: Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı elan edilməmiş müharibəsi. Qarabağın işğalı	85
7.3. Qarabağda erməni separatçı-terrorçu işğal rejimi	90
8. Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair Azərbaycan Respublikasının mövqeyi	94
Qeydlər	101
Əlavələr	109

*Nəşriyyat və müəlliflər kitabın nəşrinə göstərdikləri köməyə görə
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutuna,
Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə,
Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsinə,
Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun Qarabağ filialına,
Şuşa Rayon Mədəniyyət Şöbəsinə
dərin minnətdarlıqlarını bildirirlər.*

Kitabda Hüseyn Hüseynzadənin, Babək Quliyevin və Rəsim Sədiqovun
fotolarından istifadə edilmişdir.

Nəşriyyat redaktoru: *Gülər Ələkbər qızı*
Bədii və texniki redaktor: *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuterçi dizaynerlər: *Səbinə Məmmədova, Aqil Əmrahov*
Kompyuter yığımı: *Səidə Quliyeva, Bahar Məmmədyarova*
Korrektor: *Sevinc Hacıyeva*

Çapa imzalanmışdır 02.10.09. Kağız formatı 70x100 1/16.
Fiziki çap vərəqi 9,0. Uçot nəşr vərəqi 11,3. Sifariş 115. Tiraj 2000.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Təhsil» Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^A

